

ULBS

Universitatea "Lucian Blaga" din Sibiu

Școala doctorală interdisciplinară
Domeniul de doctorat: filologie

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

DESPRE PROBLEMA LIMBILOR ÎN BISERICA EV. C.A. DIN ROMÂNIA

Perspectivă sociolingvistică asupra transformărilor unei comunități bazate pe comunicare, în condițiile de minoritate lingvistică și confesională

doctorand:

GERHILD-INGRID RUDOLF

conducător științific: prof. univ. dr.

HEINRICH JAKOB DINGELDEIN

Cuprinsul rezumatului în limba română

Cuprinsul tezei de doctorat	p. 3
Rezumat	
Din Introducere	p. 6
Despre capitolul a 2-lea	p. 9
<i>Realitatea lingvistică a Bisericii sașilor transilvăneni evangelici, până în anul 1990</i>	
Despre capitolul a 3-lea	p. 11
<i>Realitatea lingvistică a BECAR după 1990</i>	
Despre capitolul a 4-lea	p. 15
<i>Despre relația dintre limbă și confesiune în bisericile minoritare și de diasporă</i>	
Concluzii	p. 17
Cuvinte cheie	p. 20
Abstract	p. 21
Bibliografie	p. 22-36

Notă: Teza de doctorat este scrisă în limba germană

Prefață	5
Cuprins	7
Indexul tabelelor și al abrevierilor	10
1 Introducere	11
1.1 Obiectul și întrebările cercetării	11
1.2 Delimitarea temei	12
1.3 Stadiul actual al cercetării	14
1.4 Definirea conceptelor „cultură, colectiv, comunitate bazată pe comunicare“ și interdisciplinaritatea „sociologie ecleziastică – sociolingvistică“	18
1.5 Metodele de cercetare; structura tezei	25
2 Realitatea lingvistică a Bisericii sașilor transilvăneni evanghelici, până în anul 1990	29
2.1 Limba sașilor transilvăneni	30
2.1.1 Diglosia și bilingualismul sașilor transilvăneni	30
2.1.2 Școli germane administrate de Biserică	41
2.2 Alegerea limbilor în Biserica sașilor transilvăneni	46
2.2.1 Limba bisericească de la Johannes Honterus la Georg Paul Binder	46
2.2.2 Traduceri timpurii ale unor texte religioase din germană în română	58
2.2.3 Schimbarea limbii de propovăduire de la săsește la germana standard în sec. al 19-lea	63
2.3 “Biserica poporului”, identitatea de grup și interculturalitatea înainte de 1990	72
2.3.1 Conștiința de sine ca Biserică „evangelică-săsească“	72
2.3.2 Autoidentificare ca minoritate germană în sec. al 20-lea	78
2.3.2.1 Schimbările sociopolitice și schimbările în autoidentificarea sașilor transilvăneni	78
2.3.2.2 Sașii transilvăneni – o minoritate autohtonă	91
2.3.2.3 Limbă și identitate	94
2.3.3 Căsătorii mixte din punct de vedere lingvistic și confesional înainte de 1990	97
2.3.4 Aparținători ai Bisericii evanghelice de altă etnie decât cea germană	102
2.3.4.1 Romii evanghelici din Uila	104

3 Realitatea lingvistică a BECAR după 1990	108
3.1 Schimbările demografice și culturale ale comunităților evanghelice	108
3.1.1 De la „Biserica poporului“ a sașilor transilvăneni la o biserică minoritară	108
3.1.1.1 Definirea conceptului de diasporă	111
3.1.2 Diminuarea comunității și noua ei componență	118
3.1.3 Căsătorii mixte din punct de vedere lingvistic și confesional după 1990	126
3.1.4 Ancheta IRSOP din 2013: Așteptările populației majoritare față de BECAR	129
3.1.5 Excurs: „Școlile în limba germană – școli interculturale“	132
3.2 Situația lingvistică a BECAR	146
3.2.1 Limba oficială, limba de propovăduire, limba textelor liturgice	146
3.2.1.1 Cartea de cântări bilingvă din 2007	149
3.2.2 Publicațiile și presa bisericească	158
3.2.3 Învățământul teologic, educația religioasă în școli și parohii	160
3.2.4 Declarația de principii a BECAR, documentul <i>Zukunft Kirche</i>	164
3.3 Discursul despre alegerea limbilor și bilingvism (1990-2015)	166
3.3.1 Principiile și orientarea discursului	166
3.3.2 Documentarea luărilor de cuvânt ale teologilor și ale colaboratorilor bisericești	168
3.3.3 Voci ale enoriașilor și ale societății	188
3.4 Ancheta 2018: situația lingvistică actuală din perspectiva preoților din parohii	192
3.4.1 Scopul și desfășurarea anchetei	192
3.4.2 Răspunsurile, evaluări și comentarii	194
3.4.2.1 Întrebarea introductivă	194
3.4.2.2 Întrebări factuale	196
3.4.2.3 Opinii, percepții, convingeri	207
3.4.2.4 Implicare, comportament	214
3.4.2.5 Comentarii din partea respondenților	218
3.4.2.6 Scurt rezumat al rezultatelor	221
3.4.3 Tipuri de lideri	222
3.4.4 Cauzele folosirii, pe lângă limba germană, și a limbii române în BECAR	225
4 Despre relația dintre limbă și confesiune în bisericile minoritare și de diasporă	226
4.1 Contextul multietnic și pluriconfesional al luteranismului din România	266
4.1.1 Cadrul legal al cultelor din România	266
4.1.2 Alte biserici evanghelice din România	227
4.1.2.1 Comunități neoprotestante de limbă germană în Transilvania	227
4.1.2.2 Luteranii maghiari din România	228
4.1.2.3 Reformații maghiari din România	230
4.1.2.4 Luteranii români și alți “evanghelici” din România	230
4.1.3 Multilingvismul în Biserica romano-catolică din România	232

4.1.4 Rolul limbilor în ecumenismul din România	234
4.2 Modele și aspecte ale diasporei de limbă germană și de confesiune luterană; trecerea în revistă a luteranismului germanofon	236
4.2.1 Luterani germanofoni în diasporă confesională	240
4.2.2 Luterani germanofoni în diasporă lingvistică	241
4.2.3 Luterani germanofoni în diasporă confesională și lingvistică	242
4.2.4 Sinopsă	246
4.3 Transformarea comunităților religioase prin migrație: aculturalizare, transculturalizare, diversificare lingvistică	249
5 Concluzii	257
Bibliografie	265
Anexe	280
1. Chestionar	280
2. Lista alfabetică a respondenților	285
3. Lista localităților (denumirile germane, române, maghiare)	286
4. Cuvinte cheie (în germană, română și engleză)	288
Abstract (în germană, română și engleză)	291

Notă privind modul de citare:

Dacă un citat este mai lung de trei rânduri, respectiv dacă are mai mult de 40 de cuvinte, citatul este redat în bloc de text separat, scris cu litere mai mici, cu spațiere între rânduri mai mică și *fără* ghilimele.

DESPRE PROBLEMA LIMBILOR ÎN BISERICA EVANGHELICĂ C.A. DIN ROMÂNIA

Perspectivă sociolingvistică asupra transformărilor unei comunități bazate pe comunicare, în condițiile de minoritate lingvistică și confesională

Din introducere

Obiectul și întrebările cercetării

Biserica Evanghelică C. A. din România (prescurtat BECAR), tradiționala „Biserică a poporului” a sașilor transilvăneni, este azi o mică biserică minoritară. „Evanghelic C. A.”, deci de *confesiune augustană*, înseamnă că este vorba de o biserică *luterană*. Denominațiile „evanghelic” și „luteran” vor fi folosite în continuare, conform uzanței regionale, ca sinonime. Ultimele decenii ale acestei instituții sunt marcate de transformarea Bisericii Evanghelice C.A. de la o „Biserică a poporului” într-o comunitate care se află în dublă situație minoritară – atât lingvistică cât și confesională. Schimbările demografice profunde au un efect imens asupra comunităților bisericești, odinioară comunități etnice germane, care acum, pe lângă multe alte provocări, sunt nevoite să găsească o rezolvare a problemei alegerii limbilor în care să se celebreze slujbele religioase.

În aceste circumstanțe, din perspectiva lingvisticii, se impun unele întrebări: De ce și cum are loc în momentul de față o schimbare de la regimul lingvistic monolingv german la unul bilingv german și român? Cum se desfășoară trecerea de la o cultură lingvistică monolingvă la una bilingvă?

Cercetarea efectuată reprezintă prima analiză sistematică a evoluției Bisericii Evanghelice C. A. din România din perspectiva sociolingvistică. Lucrarea oferă, printr-o anchetă realizată prin chestionarea preoților și prin observarea alegerii limbilor, o privire de ansamblu relevantă asupra situației lingvistice actuale în comunitățile BECAR. Pentru a putea interpreta datele empirice culese, sunt luate în considerare atât cadrul de referință sociocultural istoric al colectivului studiat, cât și cel actual, și sunt descrise situațiile lingvistice vechi și noi.

Bisericile contribuie, în măsura posibilităților lor, la construirea unor punți de legătură între popoare și culturi. În acest proces se pot observa și dimensiunile culturale ale diferitelor

limbi. Lucrarea dorește să aducă un aport la cercetarea lingvistică și de studii culturale dedicată fenomenelor multilingvismului și al schimbării de limbă (*language shift*), focusul fiind îndreptat îndeosebi asupra limbii folosite în biserică, și mai ales asupra limbii liturghiei și a propovăduirii.

Stadiul cercetării în domeniul sociolingvisticii

În sociolingvistica germanistică, domeniul religios, respectiv bisericesc, este tratat foarte rar și de obicei numai marginal. Majoritatea studiilor lingvistice și cele legate de filozofia limbii din domeniul religiei au fost realizate de teologi, și nu de lingviști. Acest fapt este explicat de Holger Kuße astfel:

Motivul unei anumite reticențe a lingvisticii față de limbajul religios constă pe de o parte cu siguranță în faptul că, pentru a aborda acest limbaj, este mai degrabă necesară o relație personală pentru retrăirea lăuntrică a experienței religioase decât pentru abordarea unui discurs politic sau juridic. Pe de altă parte, s-ar putea ca, în societate, relevanța comunicației religioase să fie considerată mai scăzută în comparație cu relevanța comunicării din domeniul politic, economic și media.¹

În ultimul deceniu apar mai des lucrări de sociolingvistică generală despre „limbă și religie“, dar *contactul lingvistic* și *multilingvismul* ajung rar în vizorul cercetătorilor de lingvistica religiei. Rezultate valoroase despre interdependența limbilor și a confesiunilor în Europa și Statele Unite ale Americii sunt oferite de germaniștii care studiază „insulele lingvistice“, printre ei numărându-se cercetători ca Nina Berend, Elisabeth Knipf-Komlósi, Johanna Bottesch, Klaus J. Mattheier, Wilfried Stölting-Richert, William D. Keel et al.

Una din puținele monografii cu tema sociolingvistică a schimbării de limbă a unei comunități religioase aflate în situația de diasporă a fost publicată de Manuela Böhm în 2010. Ea cercetează schimbarea limbii de propovăduire în lucrarea ei despre aculturalizarea și bilingvismul hughenoților brandenburghezi în secolele XVII până IX², fiind vorba despre lungul proces de integrare a unui grup religios de persoane francofone în spațiul german.

Cadrul concepțional

Din noțiunile sociologice și interdisciplinare care sunt indispensabile când se vorbește despre alegerea limbilor în biserică evanghelică fac parte printre altele: cultura, diferența culturală,

¹ Kuße, Holger (2012). *Kulturwissenschaftliche Linguistik. Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. p. 169. Original: „Der Grund für eine gewisse Zurückhaltung der Sprachwissenschaft gegenüber der religiösen Sprache liegt zum einen sicher darin, dass der Zugang zu ihr den persönlichen Bezug, den inneren Nachvollzug religiöser Erfahrung eher zu erfordern scheint als der Zugang zum politischen oder Rechtsdiskurs. Möglich ist ferner, dass die gesellschaftliche Bedeutung religiöser Kommunikation geringer eingeschätzt wird als die der politischen, ökonomischen oder medialen Kommunikation.“

² Böhm, Manuela (2010) *Sprachenwechsel: Akkulturation und Mehrsprachigkeit der Brandenburger Hugenotten vom 17. zum 19. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter.

identitatea, multicolectivitatea, comunitatea bazată pe comunicare, etnia, biserica poporului, minoritatea, diaspora ș. a. Aceste noțiuni sunt tratate pe parcursul tezei de doctorat. În capitolul introductiv este prezentat cadrul concepțional mai cuprinzător, format de complexul de concepte *cultură – colectiv – comunitate bazată pe comunicare*, și tot în introducere este creionată relația dintre sociologia ecleziastică și lingvistica aplicată din domeniul culturii (*cultural linguistics, Kulturlinguistik*).

În concordanță cu tematica și cu întrebarea de cercetare a tezei, aceasta se axează pe o orientare atât sociolingvistică cât și etnoculturală și de lingvistică a religiei. Realitățile istorice, demografice, etnice, confesionale și culturale care caracterizează situația lingvistică a unei comunități sunt deosebit de complexe și inseparabil interconectate. Astfel devine plauzibilă necesitatea integrării întrebărilor sociolingvistice într-o viziune mai amplă a studiilor culturale.

Premisele cercetării, care sunt prezentate în introducere, sunt, pe scurt: un cuprinzător concept al culturii, o percepție procesuală a fenomenului cultural, folosirea noțiunilor ‚colectiv’ și ‚comunitate bazată pe comunicare’. Aceste concepte sunt mijloacele auxiliare preferate și cadrul teoretic selectat pentru cercetarea transformărilor sociolingvistice, religio-lingvistice și cultural-lingvistice ale unei anume comunități bazate pe comunicare.

Deoarece cercetarea unui domeniu al comunicării sociale, prezentată cu ajutorul mijloacelor lingvisticii aplicate nu se referă la o comunitate religioasă în general, ci la o instituție concretă, anume Biserica Evanghelică C. A. din România, este adecvat ca în loc de religio-lingvistică să se vorbească despre eclezio-lingvistică. Prin această disciplină se înțelege acel domeniu științific în care se suprapun două discipline recunoscute, cea a sociologiei ecleziastice și cea a sociolingvisticii, elementul lor comun fiind cel sociologic. De aceea, această ramură de cercetare ar putea fi numită eclezio-socio-lingvistică, o denumire însă care nu apare în canonul lingvisticilor speciale.

Metode și căi de abordare

Oamenii percep realitatea în limitele orizontului ermeneutic oferit de propria cultură. Experiențele, observațiile și reflexiile proprii sunt căi ale cunoașterii, dar ele trebuie interpretate cu grijă și evaluate cât mai obiectiv. Autoarea cunoaște Biserica Evanghelică C. A. din România încă din propria ei copilărie ca observatoare participantă și participant observator, fiindu-i posibilă metoda *complete participation observation*. Durata observării este de mai multe decenii și cuprinde un spectru larg de participare activă la viața bisericească atât din interes personal cât și profesional.

Cercetarea a fost efectuată după metoda inductivă, pornind de la observațiile din teren și culegerea informațiilor relevante cu scopul de a formula generalizări empirice din care se pot trage concluzii teoretice. Sunt urmărite și conturate legături cauzale. Scopul este de „a vedea mai clar”, ceea ce implică formularea precisă a celor observate și încadrarea cunoștințelor dobândite într-un context mai larg. Paradigmele cercetării sunt în acest caz, printre altele, diversitatea lingvistică, interculturalitate și migrația. Sunt analizate interacțiunile dintre diferitele culturi lingvistice și transformările speciale ale unei comunități lingvistice în situația de minoritate sau diasporă. De aceea, abordarea problemei este una interdisciplinară (studii culturale, lingvistica de contact, sociologie ecleziastică) iar perspectiva este atât diacronică cât și sincronică. Pentru a obține cunoștințe noi se folosește instrumentul anchetei sociolingvistice, prin care pot fi cercetate pozițiile cognitive și atitudinile afective și motivaționale ale reprezentanților bisericii. De asemenea, și analiza sociolingvistică a discursului oferă o bază pentru înțelegerea evoluției problemei limbilor în cadrul instituției cercetate.

Despre capitolul al 2-lea

În cel de-al doilea capitol, „Realitatea lingvistică a Bisericii sașilor transilvăneni evanghelici, până în anul 1990“, se schițează în mod diacronic situația evanghelicilor de limbă germană, având în vedere mai ales factorii relevanți din perspectiva istoriei lingvistice, factorii care au determinat realitatea lingvistică.

Subcapitolul „Limba sașilor transilvăneni“ aduce informații și concluzii despre dialectul săsesc și despre diglosia, bilingvismul și multilingvismul sașilor care trăiesc ca un colectiv mic într-un mediu heteroglos, dar care au putut să-și păstreze identitatea lingvistică datorită școlilor lor și a bisericii lor. Ca cetățeni ai unei țări a cărei limbă oficială este alta decât cea germană, sașii transilvăneni au trebuit și trebuie să stăpânească limba de stat. Marile schimbări din istoria Europei au avut ca urmare și schimbări în folosirea limbilor în Transilvania. În perioada Dualismului austro-ungar, în școlile germane s-a predat limba maghiară ca cea de-a doua limbă. Odată cu unirea Transilvaniei cu România, limba română a devenit limba de stat și (din 1919) materie obligatorie în școli. Româna este limba administrației, a vieții publice și de regulă și limba vorbită la locul de muncă. Limba germană se utilizează în viața culturală a minorității germane, în unele școli, în biserica evanghelică, în familie și în cercul prietenilor, însă și în aceste nișe se poate constata avansarea limbii române. Preponderența limbii române este atât

de accentuată, încât transmiterea de la o generație la alta a graiului săsesc și a limbii germane este îngreunată.

Rezultatele cercetării asupra „Alegerii limbilor în Biserica sașilor transilvăneni“ sunt prezentate în cel de-al doilea subcapitol care constă din trei părți: „Limba bisericească de la Johannes Honterus la Georg Paul Binder“, „Traduceri timpurii ale unor texte religioase din germană în română“ și „Schimbarea limbii de propovăduire de la săsește la germana standard în sec. al 19-lea“. Sprijinit pe documente se poate demonstra că schimbările lingvistice referitoare la alegerea limbii pentru liturghie și predică (latina, săsească, germana) apar, pe de o parte, ca schimbări evidente, care depind de schimbări tranșante în viața comunității, și care, pe de altă parte, se realizează anevoios, cu perioade lungi de tranziție. Astfel, în secolul al 17-lea, de exemplu, slujbele religioase ale comunităților evanghelice nu au fost omogene în ceea ce privește limba folosită, ci ele au fost marcate de un *code-switching* între predicile și rugăciunile săsești, pe de o parte, și cântări germane și latine, pe de altă parte. De asemenea, trecerea, în secolul al 19-lea, de la predica săsească la cea în germană standard nu s-a desfășurat în mod unitar și a durat (începând din 1848) mai mult decât o generație, cum reiese din protocoalele din anii 1870 până 1888 ale Episcopului Georg Daniel Teutsch despre inspecțiile efectuate în toate parohiile evanghelice din Transilvania.

Sub titlul „Biserica poporului“, identitatea de grup și interculturalitatea înainte de 1990“, cel de-al treilea subcapitol al părții diacronice descrie ce înseamnă conștiința de sine ca „Biserica poporului“, „evanghelic-săsească“, care a fost identitatea minorității germane din Transilvania în secolul al 20-lea, care au fost consecințele căsătoriilor mixte care au devenit din ce în ce mai numeroase, și care au fost comunitățile ne-germanofone ale Bisericii Evanghelice C. A.

Mai ales conceptul „Biserica poporului“ (*Volkskirche*), apărut în scris prima dată în 1897, este un cifru pentru strânsa legătură dintre Biserica evanghelică și poporul săsesc, mai ales în percepția sașilor transilvăneni din perioada Dualismului austro-ungar. Drept fondator al „Bisericii poporului“ ca instituție integratoare a sașilor este privit Episcopul G. D. Teutsch (la cârma bisericii între 1867 și 1893), cu toate că el nu a folosit acea sintagmă în scrierile sale.

Pe când în trecut bisericile fortificate (ansambluri arhitectonice tipice din satele săsești) au fost un element concret al strategiei de supraviețuire a populației, azi se poate vorbi de rolul metaforic și simbolic al cetăților bisericești. Proverbiala „mentalitate a bisericilor-cetate“ a sașilor se poate recunoaște într-un anumit comportament și în unele strategii sociale cum ar fi tendința de autarhie etnică, re-tradiționalizarea după cel de-al Doilea Război Mondial, fidelitatea față de biserică a celor rămași în țară în vremea dictaturii comuniste și după exodul

majorității germanilor în anii 1990. Acest caracter s-a format și s-a schimbat de-a lungul unei istorii zbuciumate, într-un context multicultural. Secolul al 20-lea este bogat în profunde schimbări politice, socio-economice și culturale care se reflectă și în încercarea colectivului de a se adapta la ele.

Circumstanțele au dus la o integrare firească a minorității germane în societatea României, dar numai până la un anumit grad, fără ca ea să renunțe la identitatea culturală proprie. Lozinca tacită a sașilor a fost: integrare – da, asimilare – nu. Mai ales încercările regimului comunist, care a urmărit o asimilare forțată a minorităților, au stârnit nemulțumirea acestora.³ Din frica unei asimilări de către populația majoritară, căsătoriile mixte erau privite cu suspiciune iar dorința de a emigra a luat amploare.

În anii 1970, întrebarea de „a pleca sau a rămâne“ a devenit o problemă existențială a minorității germane. Dorința crescândă de a emigra a devenit pentru sașii transilvăneni „o componentă a identității individuale și colective“.⁴ În public, tematica emigrării a fost tabu, dar în familiile și în comunitățile săsești, problema emigrării spre Germania a devenit tematica centrală și un test crucial pentru întregul colectiv. Conducerea Bisericii evanghelice nu a dat directive cu privire la emigrare. Decizia de a depune actele pentru plecarea definitivă din țară a rămas la latitudinea fiecăruia. Numai propriilor preoți li s-au impus unele reguli restrictive pentru a-i opri de la emigrare.

Despre capitolul al 3-lea

Al treilea capitol al tezei de doctorat, anume „Realitatea lingvistică a BECAR după 1990“, este dedicat prezentului. Sunt cercetate transformările în Biserică, *discursul* referitor la alegerea limbilor pentru slujbele religioase ale Bisericii evanghelice și pozițiile factorilor decizionali (mai ales atitudinile preoților) privind regimul lingvistic în schimbare. *Ancheta* realizată în rândul preoților oferă date sincronice și recente din surse autentice, aceste informații stând la baza unor concluzii sigure despre situația lingvistică actuală a BECAR.

³ „Esențial pentru cei din urmă [adică sașii transilvăneni, notă G. R.] a fost dreptul de a fi sas, sau de a putea trăi ca un sas, însemnând să nu devină victima unei asimilări forțate.“ Weber, Georg (1990). Vorwort. In M. McArthur, *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie* (p. V.-XV.). Köln, Wien: Böhlau. p. VIII. Original: „Grundlegend für letztere [d.h. für die Siebenbürger Sachsen, Anm. d. Verf.] sei das Recht, ein Sachse zu sein oder wie ein Sachse leben zu können, was bedeutet, nicht zum Opfer einer Zwangsassimilation zu werden.“

⁴ Mönninghoff, Friederike (2018). „Irgendwie fuhr ein Krieg auf“. *Die rumänische Revolution 1989 im individuellen und kollektiven Erinnern von Siebenbürger Sachsen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau. p. 70.

Schimbările demografice și culturale ale comunităților evanghelice după 1990 au efecte majore. Transformările sunt cercetate (în 3.1) din mai multe perspective în subcapitolele: „De la ‘Biserica poporului’ a sașilor transilvăneni la o biserică minoritară“ (cu definirea conceptului „diaspora“), „Diminuarea comunității și noua ei componență“ (Categorii de membri din perspectiva lingvistică și socială), „Căsătorii mixte din punct de vedere lingvistic și confesional după 1990“, „Așteptările populației majoritare vizavi de BECAR“ (luându-se în considerare studiul efectuat de Institutul Român de Sondare a Opiniei Publice – IRSOP). Atenție este acordată și situației noi în școlile cu limba de predare germană care, chiar dacă acestea nu mai sunt școli bisericești, sunt de importanță majoră pentru minoritatea germană și limba sa.

Având în vedere existența unei puternice diaspore a sașilor ardeleni în Germania, este preferabil, pentru a evita echivocitatea, de a nu numi Biserica evanghelică din România o biserică de diasporă, ci o biserică minoritară. Situația de diasporă și cea de comunitate minoritară au trăsături asemănătoare: comunitățile săsești din Germania (foarte dispersate, dar bine interconectate prin asociațiile ale „fiilor satului” (*Heimatortsgemeinschaften*), Federația Sașilor Transilvăneni din Germania și alte asociații) se află într-un mediu nou, pe când în cazul BECAR, comunitățile trunchiate prin emigrarea majorității membrilor săi se regăsesc și ele într-un mediu profund schimbat. Ambele tipuri de comunități sunt colective cu valori tradiționale și caracteristici culturale proprii. Ambele trăiesc experiența dezintegrării și a transformării și sunt nevoite să se adapteze la noile condiții de viață. O diferență însă constă în faptul că BECAR se află, pe deasupra, într-un mediu aloglot, ceea ce în sine nu este ceva nou, dar, dată fiind disproporția numerică, și efectele sunt mai puternice. O astfel de situație minoritară dublă – atât confesională cât și etnică – poate fi numită „dublă diasporă”⁵.

Cea mai evidentă schimbare a Bisericii Evanghelice C. A. din România constă în diminuarea numerică a enoriașilor acestei comunități religioase și lingvistice. Numărul membrilor săi a scăzut treptat și simțitor deja înainte de 1990, dar după aceea într-un ritm accelerat: de la aproximativ 100.000 membri în decembrie 1898 la cifra de 11.950 la finele anului 2017. Cele mai mari pierderi au fost consemnate în anii 1990 și 1991, când în numai doi ani au emigrat tot atâția sași evanghelici din patria lor transilvăneană cât în cei 30 de ani premergători. Pe lângă micșorarea numerică, BECAR a trăit și o reconfigurare etnică și socială a enoriașilor. Actuala comunitate de credință este mai puțin omogenă decât în timpurile „bisericii poporului“. Din perspectiva sociologică și sociolingvistică pot fi descrise mai multe

⁵ De exemplu în prelegerea teologului Hans Klein, „Diaspora și minoritatea“ („*Diaspora und Minderheit*“), ținută în 24 iunie 2008 la conferința dedicată Diasporei, în Sibiu. Vezi Klein, H. (2011). *In eine offene Zukunft*, p. 13-19. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.

categorii sau tipuri de enoriași: (1) cei aproximativ 60% „sași tradiționali“ și descendenții lor vorbitori de germană (ei își doresc slujbe religioase în limba germană), (2) cei aproximativ 20% dintre membri care sunt descendenți vorbitori de limba română (aici sunt incluși și partenerii români din căsătoriile mixte care au trecut la biserica evanghelică), care sunt de confesie evanghelică dar nu înțeleg slujbele în limba germană și constituie prin urmare principalul grup-țintă pentru slujbe bilingve sau în limba română; (3) cei în jur de 8% dintre membri care sunt persoane care au aderat la BECAR în urma socializării lor germane în școală, prin orele de religie și mai ales prin activitățile pentru copii și tineri oferite de parohii; ei sunt etnici români, buni cunoscători ai limbii germane și participă activ la viața comunității; (4) cei aproximativ 8% membri „flotanți“ ca de exemplu *expats*, imigranți germanofoni, „sașii de vară“ (sași emigrați în Germania, pensionari, care revin anual pentru câteva luni în localitățile de baștină) și alții care caută contactul cu comunitatea locală germană și slujbele religioase evanghelice în limba maternă; și (5) cel mai mic grup, de circa 4% dintre membri, simpatizanții, mai ales în mediul urban (*life-style Lutherans*), care au puține cunoștințe de germană dar doresc să participe la evenimentele culturale germane și se implică în unele activități ale comunității.

Subcapitolul 3.2 se dedică situației lingvistice a BECAR, analizându-se limba oficială, limba de propovăduire, textele liturgice, tipăriturile bisericești, alegerea limbii pentru pregătirea academică a teologilor și pentru educația religioasă în școli și parohii. Un comentariu detaliat se preocupă de Cartea de cântări bilingvă din 2007. Traducerea cântecelor religioase este o formă specializată de transfer cultural și reprezintă o mărturie a adaptării BECAR la noile realități multilingve în sânul ei.

Problema limbilor nu este chiar foarte nouă, ci are deja o istorie care este documentată pe larg în subcapitolul 3.3. Discursul despre introducerea celei de-a doua limbi în slujbele religioase ale BECAR se poate urmări îndeosebi în periodicele bisericești. Analiza discursului despre această temă bisericească internă aduce la iveală faptul că discursul nu se preocupă cu o tematică dogmatică (care ține de crez, de învățăturile teologice fundamentale), ci cu o problemă ecleziologică practică (care ține de domeniul pastoral-misionar), și anume problema alegerii limbii (a limbilor) pentru slujbele religioase. Se poate constata că, în discursul despre problema limbilor în BECAR, sunt unele nume care apar mai des: Paul Philippi, Christoph Klein, Stefan Cosoroabă, Gerhard Wagner, Daniel Zikeli. Aceste personalități, nu numai că s-au ocupat de problema limbilor, dar au și recunoscut că această întrebare este vitală pentru comunitate și de aceea ea *trebuie* să fie articulată și dezbătută public. O luare de poziție oficială a conducerii bisericii este oferită prima dată în 2013, în declarația de principii a BECAR, în documentul „*Zukunft Kirche*“, aprobat și de Congresul Bisericii Generale.

„Situția lingvistică actuală din perspectiva preoților din parohii“ este prezentată pe larg în subcapitolul 3.4 pe baza anchetei sociolingvistice efectuate în ianuarie și februarie 2018 în cadrul proiectului de cercetare. Pentru ancheta s-a folosit un chestionar special elaborat pentru acest scop și care conține două complexe de întrebări:

- Care este situația lingvistică în comunitățile BECAR? Unde, în ce măsură, cu ce texte, în ce cadru organizatoric (d. e. hotărâri ale consiliului parohial) este astăzi folosită limba română în slujbele evanghelice care până acum au fost (și în unele locuri încă mai sunt) celebrate exclusiv în limba germană?
- Care este atitudinea preoților față de bilingvismul în biserică? Care este spectrul atitudinilor cognitive, afective și motivaționale ale preoților față de limba română ca a doua limbă a BECAR în slujbele religioase (limba predicii și a liturghiei)? Ce urmări ale contactului lingvistic în domeniul bisericesc constată și așteaptă clericii?

Pentru a afla situația lingvistică în BECAR a fost important, ca răspunsurile să vină din toate parohiile mari ale bisericii, cele cu peste 250 de membri (deci din comunitățile evanghelice C. A. din Sibiu, Brașov, București, Mediaș, Sighișoara, Codlea, Cisnădie, Făgăraș, Reghin) precum și dintr-un număr reprezentativ de comunități mai mici din toate cele cinci districte.

Chestionarul cuprinde conform sugestiilor lui Rolf Porst⁶, atât întrebări deschise, pentru a provoca răspunsuri personale semnificative, cât și întrebări cu răspunsuri pre-formulate, la alegere, și scale valorice, pentru a obține rezultate cuantificabile. Deoarece participarea la anchetă a fost foarte bună iar răspunsurile au fost focusate pe tematică, consistente și pertinente, această anchetă poate fi calificată drept reprezentativă și semnificativă.

Din totalul răspunsurilor și al rezultatelor pot fi trase mai multe concluzii, din care cele mai importante sunt redate mai jos:

- Majoritatea slujbelor religioase ale BECAR sunt oficiate în limba germană. Mulți dintre preoți țin slujbe numai în limba germană. În slujbele bilingve predomină limba germană, iar limba română este folosită în plus pentru citirile din Biblie, la predică și pentru binecuvântarea la sfârșitul slujbei, parțial și la anunțuri. Slujbe religioase ținute integral în limba română sunt oficiate în mod regulat (de obicei o dată pe lună) în unele localități.
- Preoții ai BECAR au o conștiință lingvistică foarte dezvoltată, atât în ceea ce privește limba germană cât și în ceea ce privește bilingvismul. Răspunsurile date sunt autentice, diferențiate și adecvate întrebărilor puse.

⁶ Porst, Rolf (2014). *Fragebogen. Ein Arbeitsbuch* (Chestionarul. Un manual), Wiesbaden: Springer VS.

- Textele liturgice (liturghiile) traduse din limba germană în limba română, care le stau la dispoziție preoților, necesită o revizuire; legat de întrebarea care ar fi versiunea românească a Bibliei cea mai adecvată pentru uzul în BECAR, încă nu există o soluție general acceptată.
- Aparent, prozelitismul nu este o problemă acută. Faptul că au loc unele convertiri spre BECAR (confirmanți vorbitori de germană sau română și care provin din alte biserici, soți din căsătorii mixte, simpatizanți etc.) nu duce la dispute între culte.
- Aproape o treime a respondenților s-a exprimat în favoarea limbii române ca a doua limbă a BECAR și se implică activ pentru promovarea ei; ceva mai mult de o treime dintre preoți este în favoarea limbii române ca o a doua limbă, dar nu promovează activ bilingvismul; iar o treime dintre respondenți nu se pronunță nici pro, nici contra, ci acționează pragmatic, depinzând de împrejurările concrete.
- Pentru majoritatea preoților care au răspuns la sondaj, limba română este o a doua limbă, o limbă auxiliară sau – în unele cazuri – o limbă străină; iar pentru o șeptime dintre preoții BECAR, limba română este limba maternă.
- Preoții revizuiesc atitudinea lor față de rolul limbii române în BECAR. Ei sunt în general optimiști cu privire la existența Bisericii și în viitor, chiar dacă ea se va micșora în continuare. Bilingvismul devine din ce în ce mai mult o normalitate. Clericii nu doresc să renunțe la slujbele în limba germană.
- După criteriul atitudinilor și acțiunilor preoților legate de problema limbilor și după felul lor de a privi viitorul (ținând cont de răspunsurile date), în rândul preoților pot fi observate trei tipuri de caractere (tipuri de lideri): *strategii raționali*, *promotorii charismatici* și *conservatorii pragmatici*. Fiecare personalitate reunește în sine toate trei aspecte, dar cu accentuări diferite.

Despre capitolul al 4-lea

Al patrulea capitol, „Despre relația dintre limbă și confesiune în bisericile minoritare și de diasporă“, poziționează întrebarea religio-lingvistică în contextul mai cuprinzător al cercetării diasporei și analizează rolul limbii germane în alte biserici evanghelice, respectiv luterane, cât și aspecte ale transformărilor comunităților religioase sub condițiile migrației.

Pe lângă Biserica Evanghelică C. A., în România există și alte biserici protestante minoritare. Din anumite puncte de vedere, acestea pot fi comparate cu BECAR. În subcapitolul

„Contextul multiethnic și pluriconfesional al luteranismului din România“ (4.1) sunt tratate comunitățile evanghelice neprotestante de limbă germană, Biserica Evanghelică Luterană din România (de limbă maghiară), Biserica Reformată din România (de limbă maghiară) și comunitățile evanghelice românești. De asemenea este descris pe scurt multilingvismul Bisericii Romano-Catolice din Transilvania care oferă un model practicabil pentru gestionarea diversității lingvistice în viața liturgică a unei Biserici. Unele observații din acest capitol se referă și la rolul limbilor în ecumenism, în cooperarea dintre diferitele biserici și comunități creștine. Diversitatea lingvistică îngreunează ecumenismul, dar oferă și unele șanse.

Pentru cercetătorii lingvisticii de contact, situația minorităților confesionale și lingvistice este un domeniu foarte vast, deoarece acest fenomen apare în toate părțile lumii și, din cauza proceselor migratoare, se și amplifică în continuare. Subcapitolul „Modele și aspecte ale diasporei de limbă germană și confesiune luterană; trecerea în revistă a luteranismului germanofon“ (4.2) tratează poziția limbii germane în luteranismul mondial. Se pot face comparații între situația BECAR și situațiile bisericilor luterane de limbă germană în Brazilia, Italia sau Rusia (etc.), descoperindu-se atât asemănări cât și deosebiri. O poziție distinctă ocupă cele peste o sută de „comunități externe” ale Bisericii Evanghelice din Germania (EKD), în care germanii evanghelici care trăiesc în străinătate caută și pot găsi un „adăpost” religios și cultural.

Din cuprinzătorul complex tematic „Transformarea comunităților religioase prin migrație: aculturalizare, transculturalizare, diversificare lingvistică“ sunt alese unele aspecte pentru a fi tratate în subcapitolul 4.3. Pe când în trecut migranții au fost priviți ca oameni dezrădăcinați, fără patrie, acum se poate observa că migranții duc mai degrabă o viață transculturală, fiind acasă în ambele culturi (în cea din regiunea de proveniență și în cea a țării gazdă, respectiv în noua lor patrie). Pentru sașii emigrați din Transilvania și imigrați în Germania se poate spune acest lucru. Ei sunt acasă în ambele culturi și relațiile dintre cei plecați în străinătate și cei rămași în țară sunt intense atât pe plan personal cât și instituțional. Astfel, pe lângă aculturalizare, transculturalizarea devine tendința predominantă în viața comunităților de migranți. Prin procesele de aculturalizare, oamenii se integrează cât mai armonios în societatea țării primitoare, iar prin transculturalizare rămân prezente legăturile cu colectivul de baștină. În lumea globalizată o astfel de situație de „și – și“ este posibilă: indiferent de reședință (în vechea sau noua patrie), colectivul se regăsește într-un *ethnoscape*, un „peisaj“ în care elementul unificator este identitatea comună: etnică, culturală, lingvistică și cea religioasă/confesională. Azi, aceste comunități profită și de spațiul virtual (site-uri web, forumuri de dezbateri, *social media*) pentru a-și întări coeziunea de grup.

Alegerea limbii pentru slujbele religioase joacă un rol însemnat în rândul comunităților de migranți. Astfel, observații din diaspora germanofonă din Australia ilustrează cum identitatea motivează alegerea limbii liturgice. Etnolingvistul David Berchem consideră că aici participanții la slujba religioasă caută o comunitate care nu se bazează numai pe confesiune. „Limba, cultura și identitatea constituie în acest context o semnificativă triadă complementară.”⁷ Și alte exemple din comunități ale migranților, din comunități de diasporă lasă de înțeles: oamenii se duc la biserică și de dragul limbii lor materne și de suflet. Limba nu este un adaos facultativ, ci ea este percepută ca un element esențial sau chiar inalienabil al identității.

Concluzii

Scopul tezei de doctorat a fost documentarea și cercetarea din perspectivă sociolingvistică a alegerii limbii/a limbilor pentru slujbele religioase ale Bisericii Evanghelice C. A. din România. În partea retrospectivă este schițată evoluția comunității sașilor transilvăneni evanghelici, o comunitate bazată pe comunicare, iar în partea dedicată prezentului se diagnostichează, bazat pe date empirice, situația lingvistică actuală. În completarea analizei acestor „rădăcini și căi” (*roots and routes*)⁸ ale comunității lingvistice cercetate, s-a arătat contextul multietnic și multiconfesional al BECAR și au fost făcute scurte prezentări ale altor biserici luterane germanofone, aflate în situații asemănătoare de minoritate confesională și lingvistică sau de „dublă diasporă”.

Din toate cele prezentate și analizate se pot trage anumite concluzii, ținându-se însă mereu cont de faptul că situația lingvistică este ambivalentă și fluidă, în permanentă schimbare. Evoluția pe care o parcurge situația lingvistică a BECAR este dependentă de mulți factori și pot apărea contradicții și situații paradoxale.

Legătura dintre credința comunității și limba comunității este încă puternică. Se întrevide actualmente o trecere de la o cultură monolingvă la una bilingvă, o tranziție lentă și puțin comentată în spațiul public. Discursul public – mai virulent în anii 1991-1992 – a fost

⁷ Berchem, David Johannes (2011). *Wanderer zwischen den Kulturen. Ethnizität deutscher Migranten in Australien zwischen Hybridität, Transkulturation und Identitätskohäsion*. Bielefeld: Transcript. p. 581. Original: „Sprache, Kultur und Identität bilden (...) in diesem Kontext eine signifikante Komplementärtrias.“

⁸ Un joc de cuvinte folosit de Judith Gruber. Vezi: Gruber, Judith (2013). *Theologie nach dem Cultural Turn. Interkulturalität als theologische Ressource*. Stuttgart: Kohlhammer. p. 10.

receptat cel mai bine în cercurile bisericești și a oscilat între cele două poluri „conservare“ și „deschidere“, până ce s-a ajuns treptat la un compromis pragmatic.

În Biserica Evanghelică C. A. din România, în ceea ce privește limba liturgică și de propovăduire, nu are loc un *language shift* (o schimbare de limbă) și în nici un caz o trecere bruscă de la germană la română, ci se poate constata un *language drift*, o transformare lentă, treptată, de la monolingvismul german la bilingvismul german-român. Acest proces nu are loc din cauza unei constrângeri sau în mod dirijat (cum a fost de exemplu în Brazilia prin interdicția oficială a folosirii limbii germane în școală și biserică, în 1938), ci cauzele principale ale transformării sunt următoarele: schimbarea componenței comunității bisericești prin pierderea sau lipsa cunoștințelor de germană în rândul generațiilor tinere ale membrilor tradiționali și prin aderarea de membri neștiutori de germană. Aceste două fenomene, la rândul lor, își au cauzele în căsătoriile mixte, unde un partener și (adesea) copiii nu stăpânesc limba germană. Situația lingvistică a copiilor din familii mixte este îngreunată prin lipsa școlilor germane (cu excepțiile din unele orașe) și prin lipsa unui mediu înconjurător vorbitor de germană. Faptul ca azi majoritatea cununiilor oficiate în BECAR sunt căsătorii mixte, multilingve, este o urmare a unor evoluții sociale îndelungate și mai ales o urmare a emigrării sașilor evanghelici. Acceptarea și integrarea căsătoriilor mixte au efecte directe asupra comunității bisericești și uzul limbilor. Dizolvarea școlilor germane în mediul rural este și ea o urmare a exodului. Finalmente, trecerea de la slujbele religioase evanghelice germane la cele bilingve este o consecință a diminuării severe a comunităților bisericești prin exodul sașilor. Ca o instituție confesională, BECAR este foarte mică, dar insula lingvistică germană este și mai mică. Existența comunității evanghelice este posibilă și în continuare, dar viitorul va arăta total diferit față de ce au cunoscut generațiile de până acum.

Legătura strânsă dintre etnie și limbă maternă își pierde încet firescul, ceea ce se manifestează prin existența persoanelor care se consideră de etnie germană, dar nu vorbesc germana ca limba maternă. Pentru ele, germana este limba de identificare dar nu și limba de comunicare. Invers, sunt și persoane⁹ pentru care germana este o limbă de comunicare fără ca persoanele respective să se identifice din punct de vedere etnic cu minoritatea germană.

Transformările sociolingvistice în biserica evanghelică sunt receptate, trăite și interpretate în moduri diverse de diferitele persoane, familii, grupuri și deci există o multitudine de păreri și atitudini.

⁹ De exemplu cadrele didactice din școlile cu limba de predare germană; cercetătorii de la Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu și Centrul de Cercetare Ecumenică Sibiu, muzeografi, etnologi etc.

În momentul de față, în comunitățile bisericești evanghelice se poate constata următoarea atitudine: nu se urmărește o *integrare* sistematică, programatică a românilor, ci se practică o *incluziune* amabilă, conformă cu dragostea creștină a aproapelui. Integrare ar însemna o integrare formală sau activă în comunitate. Există și cazuri de persoane vorbitoare de germană și săsească, care, formal, sunt membri ai parohiei, dar nu sunt „integrate“, adică nu participă activ la viața bisericească. Comunitatea care se adună la slujbă religioasă, însă, poate fi formată din persoane foarte diferite care să se simtă cu toții bineveniți (= *incluziune*), chiar dacă unii, formal, (încă) nu sunt membri ai congregației. Aspectul decisiv al problemei limbilor în Biserica Evanghelică C. A. din România este: cum pot toți acei oameni, care doresc să aparțină acestei biserici, să se simtă în ea acasă? Biserica căuta să fie (să rămână, să devină) casa oamenilor.¹⁰

Pentru a se putea folosi limba română în slujbele evanghelice, le revine *teologilor* sarcina de a găsi limbajul religios adecvat confesiunii luterane. Sarcina *lingviștilor* este de a studia urmările practice ale alegerilor făcute de teologi și de conducerea bisericii. Prezenta cercetare sociolingvistică a problemei limbilor în BECAR poate fi utilă instituției ca o bază necesară elaborării unor noi concepte pastoral-misionare.

Din concluzii fac parte și așteptările preoților, care anticipează că BECAR va deveni „mai mică, mai urbană, mai românească“. Satul „evanghelic-săsesc“ a apus deja și trăiește mai departe doar în „punctele de păstorire“ – ca o luminiță pe cale să se stingă. Și comunitățile evanghelice orășenești, pe vremuri bine încheiate, sunt în descreștere.

Limba și confesiunea au o influență formatoare asupra oamenilor. În ce mod se face resimțită această influență și care este relevanța ei s-a încercat să se arate prin această lucrare, tratând aspecte existențiale ca *identitatea* și *schimbarea*.

În fond, în problematica alegerii limbilor în slujbele evanghelice din Transilvania, totul este în mișcare. Alegerea limbilor se manifestă în fiecare parohie altfel. Fiecare individ percepe și interpretează schimbările altfel. În situația de „dublă diasporă“ – minoritate săsească și minoritate evanghelică – se pot observa atât tendințe conservatoare, de păstrare a monolingvismului, cât și tendințe de adaptare la noua configurație a comunităților cu o orientare spre bilingvism. Această orientare înseamnă o schimbare de paradigmă, o profundă transformare a comunității.

¹⁰ În germană: *Heimat*.

Sociolingvistica germanistică, biserica, confesiunea, săsesc, evanghelic C. A., luteran, de altă confesiune, comunitate, enoriaș, societatea, limba germană, limba română, a doua limbă, limba oficială, limba de propovăduire, limba liturgică, limba maternă, dialect, limba vernaculară, limba de stat, vorbitori ai altor limbi, barieră lingvistică, discurs, problema limbilor, diversitate lingvistică, multilingvism, *language drift*, situație lingvistică, anchetă pe bază de chestionar, aculturalizare, deschidere, păstrare, schimbare, identitate, conștiința de sine, Biserica Poporului, cetate bisericească (biserică fortificată) emigrare, migrație, transculturalizare, asimilare, minoritate lingvistică/etnică/confesională, diaspora, dublă diasporă, insulă lingvistică, patrie, școala, transformare, tradiție, pierderea tradiției, comunicare, comunitate bazată pe comunicare, colectiv, cultură, interculturalitate, comunicație interculturală, căsătorii mixte, teologie, ecumenism, paradigma.

Despre problema limbilor în Biserica Evanghelică C. A. din România

Perspectivă sociolingvistică asupra transformărilor unei comunități bazate pe comunicare, în condițiile de minoritate lingvistică și confesională

Prezenta lucrare îmbină sociolingvistica cu sociologia ecleziastică. Întrebarea de cercetare este cea a alegerii limbilor în Biserica Evanghelică C. A. din România (BECAR), o biserică luterană. Este cercetată evoluția situației lingvistice a comunității luteranilor sași, ca fiind o comunitate de limbă germană care a trăit tranziția de la o „biserică a poporului” la o biserică minoritară. Metodele aplicate sunt observația, analiza discursului public, ancheta pe bază de chestionar. Ancheta derulată în ianuarie 2018 analizează situația lingvistică actuală a BECAR din punctul de vedere al preoților și preoteselor cât și atitudinile lor care au efect asupra problematicii limbilor în viitor. Din perspectiva sociolingvistică sunt privite de asemenea schimbările din viața Bisericii Evanghelice C. A. din Transilvania (respectiv din România), relevante pentru istoria lingvistică, coeziunea confesională și lingvistică (instanța integrativă fiind Biserica „evanghelică-săsească”), conștiința de minoritate etnică autohtonă, însemnătatea învățământului regional cu limba de predare germană, comunitatea transformată care include căsătorii mixte din punct de vedere confesional și lingvistic și care este marcată de fenomene generale de hibridizare culturală. Privirea se îndreaptă și asupra raportului dintre limbă și confesiune în alte biserici minoritare din România cât și în comunități luterane germanofone din toată lumea, și se discută transculturalitatea comunităților confesionale ale emigranților din diasporă.

Printre altele, prezenta lucrare enunță ca teze principale, că sociolingvistica este o disciplină de bază a științelor culturale; că în slujbele religioase ale BECAR, prin incluziunea continuă a neștiutorilor de germană, are loc o schimbare în direcția multilingvismului; că traducerile textelor religioase (liturghie, cântări) din germană în română trebuie să fie atât reușite după criteriile literare cât și adecvate din punct de vedere teologic-confesional, luteran; că aspectul confesional are efect de păstrare a limbii unei minorități și că, la rândul ei, limba poate avea efect de sprijin pentru păstrarea confesiunii; că preoții contribuie la dezvoltarea comunității nu numai păstrând tradițiile și bunurile, dar și planificând, conducând și organizând viața bisericească.

Cercetarea sociolingvistică relevă: Biserica Evanghelică C. A. din România devine „mai mică, mai urbană, mai românească”. Legătura dintre credința comunității și limba comunității este încă puternică. În concluzie poate fi afirmat: În slujbele religioase ale Bisericii Evanghelice C. A. din România, prin trecerea pragmatică și progresivă de la o cultură lingvistică monolingvă la una bilingvă, se concretizează o ireversibilă schimbare de paradigmă.

- Agnethler, H. (2008). Kirche der Gegenwart. *Konfluenzen - Jahrbuch des Departements für Protestantische Theologie von Hermannstadt/Sibiu*, S. 21-24.
- Albrecht, C. (1995). *Einführung in die Hymnologie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ammon, U. (2015). *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt*. Boston: De Gruyter.
- Antoni, E. (September - Oktober 1928). Zum O. N. Sölmos. *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 51, S. 154-155.
- Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde e. V. Heidelberg. (2009). Abgerufen am 29. Juli 2018 von Siebenbürgen-Institut: <http://siebenbuergen-institut.de/wissenschaftliche-gesellschaften/arbeitskreis-fuer-siebenbuergische-landeskunde/>
- Arendt, J. C., & Neumann, G. R. (2016). Brasilien als Ziel der deutschen Auswanderung. In H.-C. Petersen (Hrsg.), *Migration. Jahrbuch des BKGE* (S. 95-117). München: De Gruyter Oldenbourg.
- Assmann, J. (1988). Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In J. Assmann, & T. Hölscher, *Kultur und Gedächtnis* (S. 9-19). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Auburger, L. (1992). Sprachminderheiten und die Stabilität plurilingueller Gesellschaften. Systemtheoretische Überlegungen. In G. Seewann (Hrsg.), *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990, Inter University Center, Dubrovnik, 8.-14. April 1991*. München: Oldenbourg.
- Aus der Februarsitzung des Landeskonsistoriums (18.-20. Februar 1919). (1. März 1919). *Kirchliche Blätter aus der ev. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, S. 37-38.
- Bachmann-Medick, D. (2010). *Cultural turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften* (4. Ausg.). Bielefeld: rowohlt.
- Backhouse, M., & Zeller, H. (Hrsg.). (2016). *Aufbruch in Grenzen. Von der Migrationskirche zur lutherischen Kirche in Brasilien*. Neuendettelsau, Nürnberg, Erlangen: Erlanger Verlag für Mission und Ökumene; mabase-verlag; Martin-Luther-Verlag.
- Baier, H. (2. Februar 2017). *Das Gefühl an der Basis etwas zu beeinflussen. Monika Hay, Direktorin des Samuel-von-Brukenenthal-Gymnasiums in Hermannstadt*. Abgerufen am 5. November 2017 von ADZ - online: <http://www.adz.ro/artikel/artikel/das-gefuehl-an-der-basis-etwas-zu-beeinflussen/>
- Baier, H., & Schmidtman, D. (Juli 1992). Kirche in Not-Wende. (G. Czcell, Hrsg.) *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen e.V.*, 11/12, S. 7.
- Bándi, A. (Mai 2017). Ältestes Baumgärtner Kirchenbuch. (L. d. EKR, Hrsg.) *Kirchliche Blätter. Monatsschrift der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien*, S. 6-7.
- Basdekis, A. (2007). *Die Orthodoxe Kirche. Eine Handreichung für nicht-orthodoxe Christen und Kirchen* (7. Ausg.). Frankfurt a. M.: Lembeck.
- Bauer, G. (2016). Die Vielschichtigkeit von Diaspora. Konfessionelle und nationale Minderheiten in Rumänien. *MD Materialdienst des Konfessionskundlichen Instituts Bensheim*, 67(2), S. 36-39.
- Behrend, N., & J., M. K. (Hrsg.). (1994). *Sprachinselforschung*. Frankfurt am Main: Lang.
- Bendel, R., & Spannenberger, N. (2015). Zur Einführung. In R. Bendel, R. Pech, & N. Spannenberger (Hrsg.), *Kirche und Gruppenbildungsprozesse deutscher Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918-1933* (S. 7-17). Berlin: LIT.
- Berchem, D. J. (2011). *Wanderer zwischen den Kulturen. Ethnizität deutscher Migranten in Australien zwischen Hybridität, Transkulturation und Identitätskohäsion*. Bielefeld: Transcript.
- Besler, K. (2012). *Bilinguales Lehren und Lernen im Religionsunterricht*. Münster: Monsenstein und Vannerdat.
- Bezirkskonsistorium. (3. März 1988). Rundschreiben betreffend den Agenden-Ausschuss. Mühlbach.
- Bieritz, K.-H. (2004). *Liturgik*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Binder, H. (30. Juni 1991). Mission in unserer Kirche. Ja/Nein. *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 1-2.
- Binder, L. (1980). Georg Daniel Teutsch. 1867-1893. In L. Binder, & J. Scheerer, *Die Bischöfe der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen: Die Bischöfe der Jahre 1867-1969*. (S. 3-37). Köln, Wien: Böhlau.
- Binder, L. (1987/88). Deutschtum und Protestantismus in Ungarn im 19. Jahrhundert 11-28, 17. *Südostdeutsches Archiv* 30/31, S. 11-28, 17.
- Binder, L., & Scheerer, J. (1980). *Die Bischöfe der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen: Die Bischöfe der Jahre 1867-1969*. Köln, Wien: Böhlau.
- Bischoff, D., Gabriel, C., & Kilchmann, E. (2014). Sprache(n) im Exil. (G. f. Exilforschung, Hrsg.) *Exilforschung. Ein internationales Jahrbuch*, 32, S. 1-371.

- Biserica Evanghelică Română*. (2018). Abgerufen am 18. Juli 2018 von Secretariatul de Stat pentru Culte: http://culte.gov.ro/?page_id=737
- Biserica Lutherană Confesională din România*. (2017). Abgerufen am 19. Juli 2018 von <http://www.bisericalutherana.ro/home/contact>
- Blaschke, J. (2006). Kulturelle Minderheiten und Ethnizität in der Sozialforschung. In W. Heller, *Ethnizität in der Transformation* (S. 26-38). Wien: LIT.
- Bock, C. (2016). „Peter, mein schwarzer brother, hast du das schon mal erlebt?“- Die Analyse mehrsprachiger Predigten. *Abstractband*. (GAL, Hrsg.) Koblenz. Abgerufen am 18. Mai 2018 von Academia.edu: <http://galkongress2016koblenz.de/wp-content/uploads/2016/09/Abstractband.pdf>
- Böhm, M. (2010). *Sprachenwechsel. Akkulturation und Mehrsprachigkeit der Brandenburger Hugenotten vom 17. bis 19. Jahrhundert*. Berlin: de Gruyter.
- Boner, C. (2006). *Siebenbürgen. Land und Leute. Facsimile der Ausgabe von J.J. Weber, Leipzig 1868*. Adamant Media Corporation.
- Bonhoeffer, D. (1961). Entwurf einer Arbeit. In D. Bonhoeffer, & E. Bethge (Hrsg.), *Widerstand und Ergebung. Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft* (2. Ausg., S. 208-212). Berlin: Evangelische Verlagsanstalt.
- Bottesch, J. (November 2002). Wo kommen die Fehler her? *Zeitschrift des Zentrums für Lehrerfortbildung in deutscher Sprache in Mediasch*, S. 5-6.
- Bottesch, M. (1997). *Deutsch sprechen in siebenbürgischen Schulen*. Hermannstadt: Honterus.
- Bottesch, M. (5. März 2010). *Deutsche Schulen in Rumänien – Geschichte und Rolle im heutigen Rumänien. Vortrag*. Abgerufen am 5. November 2017 von CCLL, Comenius-Netzwerk: http://ccll-eu.eu/cms02/fileadmin/daten/Dateien/Programm_Sibiu/Vortragstexte_Sibiu/100227_Deutsche_Schulen_in_Rumaenien.pdf
- Bottesch, M. (2015). Zur Lage der deutschen Minderheit in Rumänien von 1990 bis 2014. *ADZ Jahrbuch*, S. 19-35.
- Bottesch, M. (2016). Hat die deutsche Sprache in Siebenbürgen eine Chance? *ADZ - Deutsches Jahrbuch für Rumänien*, S. 91-100.
- Bottesch, M. (2018). Das evangelische Schulwesen in Rumänien im Wandel der Zeiten. (B. Köber, Hrsg.) *Siebenbürgisch-Sächsischer Hauskalender*, 63, S. 190-201.
- Breidenbach, J., & Zukrigl, I. (1. Dezember 2003). Vernetzte Welten - Identitäten im Internet. *APuZ. Aus Politik und Zeitgeschichte. Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung*, S. 29-36.
- Brot für die Welt. Persönlichkeiten der Reformationsgeschichte. H. G. Dohms*. (2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Brot für die Welt: <https://www.lwfassembly.org/en/assembly/host-churches>
- Brubaker, R. (2007). *Ethnizität ohne Gruppen*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Budaşcu, I. (26. August 2005). "Das Bindeglied war immer die deutsche Sprache." Mit Pfarrer Zikeli über die evangelische Kirche in Bukarest. *ADZ Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien*, 5.
- Budeancă, C. (2016). *Imaginea etnicilor germani la românii din Transilvania după 1918. Studiu de caz: judeţele Hunedoara, Alba, Sibiu. Cercetare de istorie orală*. Tîrgovişte: Cetatea de Scaun.
- Bundesverwaltungsamt. (kein Datum). *Das Deutsche Sprachdiplom der Kultusministerkonferenz*. Abgerufen am 5. November 2017 von Auslandsschularbeit: https://www.bva.bund.de/DE/Organisation/Abteilungen/Abteilung_ZfA/Auslandsschularbeit/DSD/node.html
- Bünker, M. (2015). Einheit in versöhnter Verschiedenheit. Evangelische Erfahrungen der Migration und Diaspora als Aufgabe der Kirche. In *Religion im Wandel: Transformation religiöser Gemeinschaften in Europa durch Migration – interdisziplinäre Perspektiven* (S. 205-228). Wien: V&R unipress.
- Bünker, M. (2015). *Kirche als Diaspora*. Abgerufen am 14. September 2017 von [evangel.at](http://www.evangel.at): https://www.evangel.at/wp-content/uploads/2015/07/120623_Buenker_Kirche_als_Diaspora.pdf
- Busch, B. (2013). *Mehrsprachigkeit*. Wien: Facultas.wuv.
- Capesius, B. (1969). Et săb e klī wält Vijeltchen... . *MERIAN*, 7/22, S. 82-84.
- Capesius, B. (1990). Die deutsche Sprache in Siebenbürgen im Spiegel der Geschichte und als Spiegel der Geschichte. In H. Kelp (Hrsg.), *Bernhard Capesius. Linguistische Studien 1933-1973* (S. 13-19). München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Capesius, B. (1990). Siebenbürgisch-sächsische Mundartprobleme. In H. Kelp (Hrsg.), *Bernhard Capesius. Linguistische Studien 1933-1973* (S. 251-254). München: 1990.
- Capesius, B. (1990). Wesen und Werden des Siebenbürgisch-Sächsischen. In B. Capesius, & H. Kelp (Hrsg.), *Bernhard Capesius. Linguistische Studien 1933-1973* (S. 122-141). München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Charlotte-Dietrich-Schule*. (2016). Abgerufen am 5. November 2017 von <http://www.charlotte-dietrich-schule.ro/index.php/de-de/unterrichtsmethoden-de/vision-de>
- Constitutia României*. (kein Datum). Abgerufen am 12. Juli 2018 von Presidency of Romania: <http://www.presidency.ro/ro/presedinte/constitutia-romaniei>

- Cosoroabă, G. (Januar 2002). Evangelische Gottesdienste in rumänischer Sprache. *Kirchliche Blätter. Monatsschrift der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien*, S. 2.
- Cosoroabă, G. (Juli 2007). Unsere Gemeindebriefe. *Kirchliche Blätter*, S. 4-5.
- Cosoroabă, G. (Dezember 2008). Gottesdienste am Reformationsfest. Sprachenfrage in Hermannstadt und Michelsberg. *Kirchliche Blätter*(12), 7.
- Cosoroabă, S. (1990). *Der kleine Katechismus Dr. Martin Luthers – Dr. Martin Luther: Micul catehism. Hermannstadt/Sibiu.*
- Cosoroabă, S. (15. Juni 1991). Über die Funktion der rumänischen Sprache in unserer evangelischen Kirche. *LKI - Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien*, S. 1-5.
- Cosoroabă, S. (1992). *Carte de cintece a Bisericii Evanghelice C.A. din România.* (EKR, Hrsg.) Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Cosoroabă, S. (Dezember 1999). "Zwischen Kirchen und Kulturen". Konfessionsverschiedene Ehen mit besonderer Berücksichtigung der evangelisch-orthodoxen Ehen im Kontext der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien. Hermannstadt.
- Cosoroabă, S. (Dezember 2001). Die Zukunft der Evangelischen Akademie Siebenbürgen. Thesen. *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 26/27, S. 40-42.
- Cosoroabă, S. (2001). Zwischen Kirchen und Kulturen. Konfessionsverschiedene Ehen mit besonderer Berücksichtigung der evangelisch-orthodoxen Ehen im Kontext der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien. Eine Dissertation im Rückspiegel. *Konfluenzen. Jahrbuch der Fakultät für Evangelische Theologie von Hermannstadt / Sibiu / Nagyszeben*, S. 39-55.
- Cosoroabă, S. (15. September 2010). Der Sprachkampf ist vorbei. *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 2-3.
- Custred, G. (1989). Eine soziolinguistische Untersuchung des Sprachgebrauchs der Siebenbürger Sachsen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 2/89. 12. (3.) Jg., S. 144-151.
- Custred, G. (2000). Sprache im sozialen Wandel siebenbürgisch-sächsischer Gemeinden - Soziolinguistische Aspekte. In G. Weber, & R. Weber (Hrsg.), *Zugänge zur Gemeinde. Soziologische, historische und sprachwissenschaftliche Beiträge* (S. 399-418). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Danilovich, Y. (April 2018). Pfingstereignis oder Turmbau zu Babel? Herausforderungen und Perspektiven der Übersetzung liturgischer Texte in der deutschsprachigen christlich-orthodoxen Diaspora. (A. Pavel, & S. Tobler, Hrsg.) *RES Review of Ecumenical Studies Sibiu*, 10(1), S. 10-29. doi:10.2478/ress-2018-0002
- Dannerer, M., Franz, M., & Ortner, H. (2017). 'Da pendelt sich die Sprache automatisch so ein': Sprachliche Identität, Akkommodation und Management von innerer und äußerer Mehrsprachigkeit bei Tiroler Privatvermietern. *Zeitschrift für Angewandte Linguistik*, 67, S. 115-147.
- Dantine, W. (2001). *Protestantisches Abenteuer. Beiträge zur Standortbestimmung der evangelischen Kirche in der Diaspora Europas.* (M. Bünker, Hrsg.) Innsbruck: Tyrolia.
- Deutsch-Dänisches Gesangbuch eingeführt.* (27. September 2015). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Norddeutsche Kirche: <https://www.nordkirche.de/nachrichten/nachrichten-detail/nachricht/die-kraft-der-musik-beimgemeinsamen-singen-erfahren/>
- Deutsches Nationalkomitee des LWB. Mitgliedskirchen.* (2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von DNK des LWB: <https://www.dnk-lwb.de/de/content/ueber-uns-146>
- DFDR. (2010). Rahmensatzung des Demokratischen Forums der Deutschen in Rumänien (DFDR). In *Zwanzig Jahre Demokratisches Forum der Deutschen in Hermannstadt* (S. 121-137). Hermannstadt: Honterus.
- DFG-Projekt. (kein Datum). *DFG-Projekt Generationenwandel als religiöser und weltanschaulicher Wandel.* Abgerufen am 22. Juli 2018 von <http://www.sozphil.uni-leipzig.de/cm/kuwi/forschung/dfg-projekt-generationenwandel-als-religioeser-und-weltanschaulicher-wande/>
- Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers.* (1986). Berlin, Altenburg.
- Dieter, T. (2007). Die geografische Verbreitung der Lutheraner. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 71-91). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dingeldein, H. J. (März 2003). *Die deutsche Sprache und das deutschsprachige Schulwesen in Rumänien.* Abgerufen am 27. Oktober 2017 von Alsace IUFM: http://www.alsace.iufm.fr/web.ressources/web.ressources_pedagogiques/productions_pedagogiques_iufm/bilinguisme_plurilinguisme/autre/actes_colloques/colloque_mars_2003/regards_exterieurs.pdf
- Dörr, E. (2009). Konfessionalität und kulturelle Identität. Evangelisch-lutherische Frömmigkeit der deutschsprachigen Minderheit in Rumänien. *Lutherischer Dienst*, 45(1), S. 3-6.
- Dreher, M. N. (2007). Heutige Situation der Lutherischen Kirche in Lateinamerika und auf der karibik. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 189-207). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Drotleff, D. (26. Februar 2016). *Eine verbindliche und verbindende Struktur der Kirche für alle. Reinhart Guib, Bischof der Evangelischen Kirche [A.B.] in Rumänien äußert sich zu aktuellen Probleme der Kirche und*

- des bevorstehenden Jubiläums der Reformation. Abgerufen am 18. Juli 2018 von ADZ - online: <http://www.adz.ro/artikel/artikel/eine-verbindliche-und-verbindende-struktur-der-kirche-fuer-alle/>
- Duran-Eppler, E. (2000). Sprach- und Kulturverlust im Exil. In S. Zwickl, S. Deminger, T. Fögen, & J. Scharloth (Hrsg.), *Einstellungsforschung in der Soziolinguistik und Nachbardisziplinen – Studies in Language Attitudes* (S. 168-186). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Eco, U. (2006). *Quasi dasselbe mit anderen Worten. Über das Übersetzen*. (B. Kroeber, Übers.) München, Wien: Carl Hanser.
- Eisler, C., & Götsch-Elten, S. (Hrsg.). (2017). *Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Wissenschaftliche Konzeptionen, mediale Vermittlung, politische Funktion*. Münster, New York: Waxmann.
- EKD. (6. März 2014). *Wie halten es die Evangelischen mit der Kirche?* Abgerufen am 30. Juli 2018 von EKD: https://www.ekd.de/news_2014_03_06_2_v_kmu.htm
- EKD Deutschsprachige evangelische Kirchengemeinden im Ausland. (2018). Abgerufen am 28. Juli 2018 von EKD: <https://www.ekd.de/evangelische-Auslandsgemeinden-finden-14002.htm>
- EKD. (kein Datum). *EKD Auslandsgemeinden*. Abgerufen am 25. März 2017 von <https://www.ekd.de/international/auslandsgemeinden/>
- EKD Partnerkirchen. *Kirche von Schweden*. (2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von EKD: <https://archiv.ekd.de/international/partnerkirchen/schweden.html>
- EKD Zahlen und Fakten zum kirchlichen Leben. (2016). Abgerufen am 28. Juli 2018 von EKD: https://www.ekd.de/ekd_de/ds_doc/zahlen_und_fakten_2016.pdf
- EKR. (1974). *Gesangbuch der Evangelischen Kirche A. B. in der Sozialistischen Republik Rumänien*. Sibiu.
- EKR. (1997). *Kirchenordnung der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*. Hermannstadt.
- EKR (Hrsg.). (2007). *Gesangbuch für die Evangelische Kirche A.B. in Rumänien - Carte de cântări pentru Biserica Evanghelică C.A. din România*. Hermannstadt/Sibiu: hora.
- EKR. (2008). Verhandlungsbericht über die 74. Landeskirchenversammlung vom 24. November 2007, LKZ 298/2008. Hermannstadt.
- EKR. (23. November 2013). *Strategiekonzept "Zukunft Kirche"*. Abgerufen am 18. Februar 2018 von Evangelische Kirche A. B. in Rumänien: www.evangel.ro/fileadmin/templates/Strategiekonzept_ZK_81ste_LKV_23Nov2013.pdf
- ELKI. (2018). Hilfe für „Dublin-Flüchtlinge“. Pilotprojekt der Evangelisch-Lutherischen Kirche in Italien (ELKI). *Lutherischer Dienst*(1), S. 18-19.
- Erlaß an die Presbyterien der Gymnasialorte, Gymnasialdirektionen, sowie die Direktionen der Bürgerschulen betreffend den rumänischen Unterricht für rumänische Schüler. (22. Februar 1919). *Kirchliche Blätter aus der ev. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*, 35.
- Evangelische Gemeinde deutscher Sprache in Norwegen. *Über uns*. (15. Mai 2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Evangelische Gemeinde deutscher Sprache in Norwegen: <http://www.deutsche-gemeinde.net/gemeinde/8/ueber-uns>
- Evangelische laut eigener Zählung. (2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Evangelische Kirche in Österreich: <https://evangel.at/kirche/zahlen-fakten/>
- Evangelisch-Lutherische Kirche in Namibia. *Zukunftsperspektiven*. (2018). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Evangelisch-Lutherische Kirche in Namibia: <https://www.elcin-gelc.org/gemeinden/kirchenleitung/geschichte-und-verfassung/49-zukunftsperspektiven>
- Fischer, L. (2007). *Eden hinter den Wäldern. Samuel von Brukenthal: Politiker, Sammler, Freimaurer in Hermannstadt/Sibiu*. Hermannstadt: hora.
- Fitschen, K. (2011). Diaspora? Minderheit? Sauerteig der Zivilgesellschaft? Mutmaßungen über die Zukunft evangelischer Kirchen in Ost(mittel)europa. *Zugänge - Jahrbuch des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 39, S. 56-63.
- Földes, C. (Hrsg.). (2017). *Zentrum und Peripherien – Deutsch und seine interkulturellen Beziehungen in Mitteleuropa*. Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Fröhlich, H. B. (Juli 1992). Nordsiebenbürgen - Erlebnis und Erfahrung. *Zugänge - Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 11/12, S. 179-180.
- Fröhlich, H. B. (2012). *Lichtblicke im Dunkel. Ein Jahrgang Siebenbürgischer Predigten*. Sibiu/Hermannstadt: Honterus.
- Fröhlich, H. B. (6. Oktober 2017). Nachruf auf Bela Farcas (Tuzi) 1939-2017. *Hermannstädter Zeitung*, 7.
- Fröhlich, H. B., Foaltin, C., & Oşan, G. (2018). „Wir werden geordnet kleiner“. Gemeindeberatung der Evangelischen Kirchengemeinde A. B. Schäßburg. *Schäßburger Gemeindebrief*(32), S. 9-11.
- GAL Call for symposia. (2016). Abgerufen am 29. Dezember 2017 von GAL Gesellschaft für Angewandte Linguistik: http://galkongress2016koblenz.de/wp-content/uploads/2015/11/gal_2016_call_for_symposia_1.pdf
- Galter, H. (2000). Die "heilige" Sprache. *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender. Jahrbuch 2000*, S. 113-115.

- Geisler, R. (November 2007). *Migration und Kirche. Integration von Zuwanderern in evangelischen Gemeinden - eine Chance für die Kirche?* Abgerufen am 23. Juli 2018 von Pfarrerverband: <http://www.pfarrerverband.de/pfarrerblatt/archiv.php?a=show&id=2206>
- GEKE. (2. Dezember 2010). Empfehlungen der Tagung „Gemeinsam Gottesdienst feiern“ an die Mitgliedskirchen der GEKE zu Möglichkeiten gemeinsamer Gottesdienste mit Gemeinden anderer Sprache und Herkunft. Wien. Abgerufen am 11. Februar 2018 von http://www.leuenberg.eu/sites/default/files/basic-page/empfehlungen_gottesdienst_101202.pdf
- Giles, H. (2008). Communication Accommodation Theory. In L. A. Baxter, & D. O. Braithwaite (Hrsg.), *Engaging Theories in Interpersonal Communication. Multiple Perspectives* (S. 161-173). Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage.
- Ginghină, E. (2015). *Limba germană în școlile cu predare în limba germană din România în secolul XXI. Rezumatul tezei de doctorat. Conducător științific: prof. univ. dr. Heinrich Dingeldein*. Abgerufen am 19. Oktober 2017 von ULBS: <http://doctorate.ulbsibiu.ro/obj/documents/RezumatGinghinaRO.pdf>
- Goschler, J. (2017). Syntaxerwerb bei ein- und mehrsprachigen Grundschüler/innen: eine quantitative Untersuchung. *Zeitschrift für Angewandte Linguistik*, 66, S. 59-77.
- Gruber, J. (2013). *Theologie nach dem Cultural Turn. Interkulturalität als theologische Ressource*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Guib, R. (6. August 2017). *Festpredigt des Bischofs*. Abgerufen am 22. Juli 2018 von Evangelische Kirche A. B. in Rumänien: <http://www.evang.ro/nachricht/artikel/sachsentreffen-der-superlative-in-hermannstadt/>
- Guib, R., & Bottesch, M. (28. Juni 2018). *Aufruf der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien und des Demokratischen Forums der Deutschen in Siebenbürgen: „Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen gehören zusammen!“*. Von www.evang.ro: <http://www.evang.ro/nachricht/artikel/ekr-und-dfds-sind-tore-zu-siebenbuergen-und-rumaenien/> abgerufen
- Gündisch, K. (1998). *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen*. München: Langen Müller.
- Gündisch, K. (2013). Siebenbürgen als transnationaler und interdisziplinärer Forschungsauftrag. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 36, S. 24-39.
- Haas, H. (3. Dezember 2009). *Das interkulturelle Paradigma*. Abgerufen am 24. Juli 2018 von Elitenetzwerk Bayern: <https://www.elitenetzwerk.bayern.de/elitenetzwerk-home/forschungsarbeiten/geistes-und-sozialwissenschaften/2009/haas-interkulturellesparadigma/>
- Hajek, E. (1931). *Unsere Kirche in Vergangenheit und Gegenwart. Hilfsbuch für den evangelischen Religionsunterricht auf der Unterstufe der Lyzeen und Gymnasien*. Hermannstadt: Honterus.
- Haldenwang, S. (2009). Das Siebenbürgisch-Sächsische in der Sprachlandschaft Siebenbürgens. In W. Kriegleder (Hrsg.), *Deutsche Sprache und Kultur in Siebenbürgen. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte; Kulturkontakten und Identitäten*. (S. 11-12). Bremen: Ed. Lumière.
- Hansen, K. P. (2008). Sprache und Kollektiv. Ein Essay. In H. Kämper, & L. M. Eichinger (Hrsg.), *Sprache - Kognition - Kultur: Sprache zwischen mentaler Struktur und kultureller Prägung* (Bd. Jahrbuch 2007, S. 14-23). Berlin: Institut für Deutsche Sprache.
- Hansen, K. P. (2011). *Kultur und Kulturwissenschaft. Eine Einführung* (4. vollst. überarb. Auflage Ausg.). Tübingen, Basel: A. Francke Verlag.
- Hellmann, E. (30. September 2010). Rollende Steine! *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 1-2.
- Henkys, J. (2000). Bewertung von Liedübertragungen. In W. M. Fischer, & R. Schweizer (Hrsg.), *Lieder aus anderen Ländern und Sprachen. Teil 6 von Werkbuch zum Evangelischen Gesangbuch der EKD* (S. 7-15). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Herrmann v., T. (1890). Aus den Briefen des Gubernialsekretärs Johann Theodor v. Herrmann. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge*, 23., Heft 1, S. 73-189.
- Herter, B. (2000). Württemberger Auswanderer nach Siebenbürgen 1845-1848 nach amtlichen Stuttgarter Bekanntmachungen und ergänzenden Quellen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 1, S. 104-142.
- Hochstrasser, R. (2002). *Die siebenbürgisch-sächsische Gesellschaft in ihrem strukturellen Wandel 1867-1992. Unter besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in Hermannstadt und Brennendorf*. Hermannstadt: hora.
- Hoerder, D. (2010). *Geschichte der deutschen Migration*. München: C. H. Beck.
- Hofmann, R. (13. März 2017). Minderheitenschutz in Europa: Entwicklung und aktueller Stand. *Aus Politik und Zeitgeschichte (APuZ). Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung*, S. 9-15.
- Honterus, J. (2017). *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae. Corona 1543*. (B. Heigel, & T. Şindilariu, Hrsg.) Kronstadt: Aldus.

- Hüffmeier, W. (2. Juli 2008). *Theologie der Diaspora - Plädoyer für eine selbstbewusste und offensive evangelische Diaspora*. (EKD, Hrsg.) Abgerufen am 25. 06 2016 von EKD: http://www.ekd.de/print.php?file=/vortraege/2008/080702_hueffmeier_berlin.html
- Hüffmeier, W. (2011). Konsolidieren, Mitgehen, Kooperieren: Zum Partnerschaftskonzept des Gustav-Adolf-Werks e.V. (GAW), Diasporawerk der EKD. In *Diaspora und Mission. Eine Verhältnisbestimmung* (S. 62-67). Leipzig: Verlag des Gustav-Adolf-Werks e.V.
- Humboldt, W. v. (1909). Briefe an eine Freundin. In W. v. Humboldt, & A. Leitzmann (Hrsg.), *Gesammelte Werke*. Leipzig.
- Humboldt, W. v. (2008). Natur und Beschaffenheit der Sprache überhaupt. In W. v. Humboldt, *Schriften zur Sprache* (S. 329-339). Frankfurt am Main: Zweitausendeins.
- Iohannis, K. (5. August 2017). *Alocuțiunea Președintelui României, domnul Klaus Iohannis, susținută cu prilejul celei de-a 27-a întâlniri a sașilor transilvăneni*. Abgerufen am 29. Juni 2018 von Presidency of Romania: <http://www.presidency.ro/ro/media/discursuri/alocutiunea-presedintelui-romaniei-domnul-klaus-iohannis-sustinuta-cu-prilejul-celei-de-a-27-a-intalniri-a-sasilor-transilvaneni>
- Ivănescu, A. (2002). Der sprachliche Hintergrund der Germanistik-StudentInnen an der West-Universität Temeswar. *transcarpathica - Germanistisches Jahrbuch Rumänien, I*, S. 328-346.
- Junesch, L. (2009). Aspekte der Gundschullehrerausbildung nach 1990. *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 37, S. 30-44.
- Kelp, H. (Hrsg.). (1990). *Bernhard Capesius. Linguistische Studien 1933-1973*. München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- Killyen, H. v. (1999). Das Kronstädter Schulwesen. In H. Roth (Hrsg.), *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte* (S. 191-204). München: Universitas.
- Kiss, J. (Januar 2002). Mischehe und Muttersprache in der Zeit des Nehemia. *Kirchliche Blätter*, S. 5.
- Klaster-Ungureanu, G. (1985). Luthers Sprache in Siebenbürgen. In G. Weber, & Weber, Renate (Hrsg.), *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlung von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa* (Bd. 19 Siebenbürgisches Archiv, S. 281-297). Köln, Wien: Böhlau.
- Klein, A. (2010). Der Weg zu den neuen gottesdienstlichen Ordnungen der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien. In A. Klein, & H. Klein (Hrsg.), *Ein Leben im Glauben für Kirche und Gemeinschaft. Selbstzeugnisse* (S. 666-678). Hermannstadt: hora.
- Klein, A. (2010). *Ein Leben im Glauben für Kirche und Gemeinschaft. Selbstzeugnisse*. (H. Klein, Hrsg.) Hermannstadt: hora.
- Klein, A. (2010). Kirche im Wandel. In A. Klein, & H. Klein (Hrsg.), *Ein Leben im Glauben für Kirche und Gemeinschaft. Selbstzeugnisse* (S. 681-689). Hermannstadt: hora.
- Klein, C. (8. März 1991). Neue Schwerpunkte der kirchlichen Arbeit. Aus dem Bericht des Bischofs der evangelischen Landeskirche, D. Dr. Christoph Klein, vom 26. Januar 1991 an das Landeskonsistorium. *Hermannstädter Zeitung*, 5.
- Klein, C. (1997). Abschiedliche Existenz in der Kirche als theologische Dimension. Von der Volkskirche der Siebenbürger-Sachsen zur Minderheitskirche in Rumänien. In A. Nassehi (Hrsg.), *Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte* (S. 465-476). Köln, Wien, Weimar: Böhlau.
- Klein, C. (1998). *Ausschau nach Zukunft. Die Siebenbürgisch-Sächsische Kirche im Wandel*. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, C. (1998). Brüchige Fundamente - tragender Grund. Wort des Bischofs über die Lage und Zukunft unserer Kirche vor der 57. Landeskirchenversammlung am 23. April 1993 in Hermannstadt. In C. Klein, *Ausschau nach Zukunft* (S. 80-91). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, C. (1998). Die ökumenische Herausforderung des Luthertums in Rumänien. Interview mit Fritz Pahlke, 1993. In C. Klein, *Ausschau nach Zukunft. Die Siebenbürgisch-Sächsische Kirche im Wandel* (S. 294-301). Erlangen: Martin-Luther-Bund.
- Klein, C. (1998). Kirche in der Diaspora. Zur Situation der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien. Vortrag auf dem Siebenbürgisch-Sächsischen Kirchentag in Böblingen, 1994. In C. Klein, *Ausschau nach Zukunft. Die Siebenbürgisch-Sächsische Kirche im Wandel* (S. 196-210). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, C. (1998). Letzte Reverenz vor dem Finis Saxoniae? Rede bei der Eröffnung der Jahrestagung des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde in Hermannstadt 1991. In C. Klein, *Ausschau nach Zukunft. Die Siebenbürgisch-Sächsische Kirche im Wandel* (S. 241-243). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, C. (1998). Verkündigung – Mission – Diakonie. Hauptaufgaben gegenwärtiger kirchlicher Arbeit. Vortrag beim Pfarrertag in Hermannstadt (1991). In C. Klein, *Ausschau nach Zukunft. Die Siebenbürgisch-sächsische Kirche im Wandel* (S. 160-169). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, C. (2003). Gottesdienst als Heimat. *konfluenzen. Jahrbuch der Fakultät für Evangelische Theologie von Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben*, 3, S. 26-29.

- Klein, C. (2005). Die verstreuten Kinder Gottes. Erwägungen zum Diasporabewußtsein in Theologie und Kirche. *Konfluenzen. Jahrbuch der Fakultät für Evangelische Theologie von Hermannstadt/Sibiu/Nagyszeben*, 5, S. 83-89.
- Klein, C. (2012). *An den Toren zur Welt. Geistliche Reden in der Begegnung mit der siebenbürgischen Kulturgesellschaft*. Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, C. (2012). Dankesrede bei der Verleihung des "Georg Dehio-Kulturpreises" am 22. September 2011 in Berlin. In C. Klein, *An den Toren zur Welt. Geistliche Reden in der Begegnung mit der siebenbürgischen Kulturgesellschaft* (S. 289-291). Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, C. (2012). Erinnerungen verdrängen, Erinnerungen bewahren. Vortrag in der Evangelischen Akademie Siebenbürgen am 17. Februar 2001. In C. Klein, *An den Toren zur Welt. Geistliche Reden in der Begegnung mit der siebenbürgischen Kulturgesellschaft* (S. 222-240). Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, C. (2012). Mein Werdegang als Theologe der siebenbürgisch-sächsischen Kirche. Vortrag bei der gemeinsamen Pfarrerversammlung in Hermannstadt am 15. September 2010. In C. Klein, *An den Toren zur Welt. Geistliche Reden in der Begegnung mit der siebenbürgischen Kulturgemeinschaft* (S. 281-288). Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, C. (2013). *Über Bitten und Verstehen. Zwanzig Jahre im Bischofsamt der Evangelischen Kirche Augsburgischer Bekenntnisses in Rumänien. 1990-2010*. Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, C. (2014). Das „Begegnungs- und Kulturzentrum Friedrich Teutsch“. Ort der Rettung und Bergung siebenbürgisch-sächsischen Kulturerbes. *Konfluenzen – Jahrbuch der Abteilung Protestantische Theologie an der Lucian Blaga Universität Hermannstadt/Sibiu*, 12-13, S. 36-46.
- Klein, C. (2015). Kirche als Heimat. *konfluenzen. Jahrbuch der Abteilung Protestantische Theologie an der Lucian Blaga Universität Hermannstadt/Sibiu*, Nr. 14-15, S. 230-242.
- Klein, H. (2011). Diaspora und Minderheit. In H. Klein, *In eine offene Zukunft. Vorträge und andere Texte zur Lage der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. (S. 13-19). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, H. (2011). Die Zukunft der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien in der theologischen Literatur nach der Wende. In H. Klein, *In eine offene Zukunft. Vorträge und andere Texte zur Lage der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien zu Beginn des 21. Jahrhunderts* (S. 31-46). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, H. (2011). *In eine offene Zukunft. Vorträge und andere Texte zur Lage der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien zu Beginn des 21. Jahrhunderts*. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, H. (2011). Mehr Platz und mehr Chancen für Volksgruppen im zusammenwachsenden Europa. In H. Klein, *In eine offene Zukunft. Vorträge und andere Texte zur Lage der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien zu Beginn des 21. Jahrhunderts* (S. 208-217). Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Klein, H. (2013). Das Theologische Institut und seine Perspektiven. Eine Information zum gegenwärtigen Stand. In C. Klein, *Über Bitten und Verstehen. Zwanzig Jahre im Bischofsamt der Evangelischen Kirche Augsburgischer Bekenntnisses in Rumänien 1990-2010* (S. 341-350). Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Klein, H., & Pitters, H. (Hrsg.). (2016). *Die beiden Säulen unserer Gemeinschaft. Kirche und Schule der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. Hermannstadt: Honterus.
- Köber, B. (1996). Kirche und Schule bei den Siebenbürger Sachsen. In W. König (Hrsg.), *Beiträge zur Siebenbürgischen Schulgeschichte* (S. 73-89). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Kohlhammer. (2008). *Buchvorstellung Die ethnologische Konstruktion des Christentums*. (G. M. Hoff, & H. Waldenfels, Herausgeber) Abgerufen am 30. Juli 2018 von Kohlhammer ReligionsKulturen: <https://www.kohlhammer.de/wms/instances/KOB/appDE/Theologie/Allgemein-Interdisziplinaer/Die-ethnologische-Konstruktion-des-Christentums/>
- König, W. (1991). Schulwesen. In K. Gündisch, *850 Jahre Siebenbürger Sachsen. Begleitbuch zur Ausstellung* (S. 52-55). München: Client Concept Verlag.
- König, W. (1995). Die Deutschen in Rumänien seit 1918. In G. Grimm, & K. Zach (Hrsg.), *Die Deutschen in Ostmitte- und Südosteuropa* (Bd. 1, S. 251-296). München: Südostdeutsches Kulturwerk.
- König, W. (2005). Das Schulwesen der Siebenbürger Sachsen. In W. König, *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zu Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*. (S. 1-22). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- König, W. (2005). Die Geschichte der Siebenbürger Sachsen in den rumänischen Schulbüchern. In W. König, *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zur Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien* (S. 254-263). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- König, W. (2005). *Schola seminarium rei publicae. Aufsätze zur Geschichte und Gegenwart des Schulwesens in Siebenbürgen und Rumänien*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- König, W. (2009). Immer noch etwas Besonderes – aber gefährdet. Zur Situation der deutschsprachigen Schulen und Abteilungen in Rumänien. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 32(2), S. 162-173.

- Koskensalo, A. (2017). Eine aktuelle Bestandsaufnahme der Geschichte des Landlerischen – Sprachtod oder Weiterbestehen? In C. Földes (Hrsg.), *Zentrum und Peripherien – Deutsch und seine interkulturellen Beziehungen in Mitteleuropa* (S. 167-179). Tübingen: Narr Francke Attempto.
- Köstlin, K. (2017). Minorities all? Ein Begriff als Kulturmuster. In C. Eisler, & S. Göttisch-Elten (Hrsg.), *Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Wissenschaftliche Konzeptionen, mediale Vermittlung, politische Funktion* (S. 13-31). Münster, New York: Waxmann.
- Kramm, J. (September 2009). Wie viele Sprachen verträgt ein Gottesdienst? (GEKE, Hrsg.) *CPCE focus, Magazin der Gemeinschaft Evangelischer Kirchen in Europa (GEKE)*, 7, S. 12-13.
- Krause, H. (2016). Die Entwicklung der Synode ab 1930 bis zum Zweiten Weltkrieg und seine Folgen. In M. Backhouse, & H. Zeller (Hrsg.), *Aufbruch in Grenzen. Von der Migrationskirche zur lutherischen Kirche in Brasilien* (S. 97-119). Neuendettelsau, Nürnberg, Erlangen: Erlanger Verlag für Mission und Ökumene; mabase-verlag; Martin-Luther-Verlag.
- Krauß, J. (2000). Bestätigt die Ausnahme die Regel? Stereotypen vom "Zigeuner" und soziale Wirklichkeit. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 2, S. 228-236.
- Kroner, M. (1972). *Der rumänische Sprachunterricht in den siebenbürgisch-sächsischen Schulen vor 1918*. Stuttgart: Institut für Auslandsbeziehungen.
- Kroner, M. (1974). *Stephan Ludwig Roth: Schriften, Briefe, Zeugnisse*. Bukarest: Kriterion.
- Kroner, M. (2000). Die Siebenbürger Sachsen in den Monaten nach dem 23. August 1944. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 2, S. 183-217.
- Kroner, M. (2016). *Stephan Ludwig Roth. Lebenswerk eines namhaften Siebenbürger Sachsen. Zum 220. Jahrestag seiner Geburt*. Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Kuße, H. (2012). *Kulturwissenschaftliche Linguistik. Eine Einführung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Landesconsistorium. (1865). *Statistisches Jahrbuch der Evangelischen Landeskirche A.B. im Großfürstenthum Siebenbürgen*. Hermannstadt: Steinhausen.
- Landeskonsistorium (Hrsg.). (31. August 1991). Ablauf des Pfarrertags am 20. und 21. März 1990. *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien*, S. 7.
- Landeskonsistorium (Hrsg.). (15. September 1991). Bericht der Gruppe IX über Gemeindeaufbau. *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 10-11.
- Landeskonsistorium (Hrsg.). (31. Oktober 1991). Gruppenarbeit des 2. Pfarrertages. Gruppe III. Gemeinde, Sprache, Übertritte. *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 14.
- Landeskonsistorium. (2001). Einleitung 1925. In G. D. Teutsch, & H. Roth (Hrsg.), *Die Gesamtkirchenvisitation in der evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870-1888)* (S. III-X). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Landeskonsistorium. (2008). *Verhandlungsbericht der 74. Landeskirchenversammlung vom 24. November 2007. LKZ 298/2008*. Hermannstadt.
- Landeskonsistorium. (23. November 2013). *Strategiekonzept "Zukunft Kirche"*. Abgerufen am 18. Februar 2018 von Evangelische Kirche A.B. in Rumänien: http://www.evangel.ro/fileadmin/templates/Strategiekonzept_ZK_81ste_LKV_23Nov2013.pdf
- Lasch, A., & Liebert, W.-A. (Hrsg.). (2017). *Handbuch Sprache und Religion*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- Lasch, A., & Liebert, W.-A. (2017). Zur Konzeption des Handbuchs. In *Handbuch Sprache und Religion* (S. 1-4). Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- Lăzărescu, I. (2016). Von Ägrisch bis Zuika – vom Postmann zum Wortmann. Wie 78 Rumänismen ihren Eingang ins neue Variantenwörterbuch gefunden haben, wobei andere zu Löschkandidaten geworden sind. (H. Philipp, A. Ströbl, B. Weber, & J. Wellner, Hrsg.) *Deutsch in Mittel-, Ost- u. Südosteuropa DiMOS-Füllhorn Nr. 3*, S. 188-198. Von https://epub.uni-regensburg.de/37387/1/Dimos-Band%20Regensburger%20Tagung_2016.pdf abgerufen
- Legea 153_2015*. (27. Juni 2018). Von Drept online: http://www.dreptonline.ro/legislatie/legea_153_2015_modificare_art_18_Legea_educatiei_nationale_1_2011_inscriere_ore_religie.php abgerufen
- Legea Educației Naționale 1/2011*. (2018). Abgerufen am 25. Juli 2018 von Ministerul Educației Naționale: https://www.edu.ro/sites/default/files/_fi%C8%99iere/Minister/2017/legislatie%20MEN/Legea%20nr.%201_2011_actualizata2018.pdf
- Legea nr. 489/2006 privind libertatea religioasă și regimul general al cultelor*. (2006). Abgerufen am 25. Juli 2018 von Secretariatul de Stat pentru Culte: http://www.arhiva.culte.gov.ro/_site/culte/detalii-legislatie/vrs/IDleg/18
- Leonhard, D. J. (1830). *Chronik der Szászvároser Lutherischen Kirche* (Bd. 2). Broos. (Handschrift).
- Liebert, W.-A. (2017). Religionslinguistik. Theoretische und methodische Grundlagen. In A. Lasch, & W.-A. Liebert (Hrsg.), *Handbuch Sprache und Religion* (S. 7-36). Berlin, Boston: De Gruyter.

- Linke, A. (2008). Kommunikation, Kultur und Vergesellschaftung – Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der Kommunikation. In H. Kämper, & L. M. Eichinger (Hrsg.), *Sprache – Kognition – Kultur: Sprache zwischen mentaler Struktur und kultureller Prägung* (S. 24-50). Berlin: Institut für Deutsche Sprache.
- Löffler, H. (2010). *Germanistische Soziolinguistik. 4., neu bearbeitete Auflage*. Berlin: Erich Schmidt .
- Luther, M. (1883-1923). *Werke* (Bd. 18). Weimar.
- Luther, M. (kein Datum). *Eine treue Vermahnung zu allen Christen sich zu hüten vor Aufruhr und Empörung*. Abgerufen am 21. März 2017 von checkluther.com: <https://www.checkluther.com/wp-content/uploads/1522-Eine-treue-Vermahnung-zu-allen-Christen-sich-zu-h%C3%BCten-vor-Aufruhr-und-Emp%C3%B6rung.pdf>
- Lutherbibel 2017*. (kein Datum). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Deutsche Bibelgesellschaft: <https://www.die-bibel.de/ueber-uns/unsere-uebersetzungen/lutherbibel-2017/wasistneu/aenderungen/>
- Lutherischer Dienst Online*. "Sprechen Sie Deutsch?" *Der 33. Internationale Sprachkurs in Erlangen*. (13. September 2016). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Martin-Luther-Bund: https://www.martin-lutherbund.de/index.php?id=66&tx_ttnews%5Btt_news%5D=904&cHash=244e7461366846147f04cfcc348959f0
- LWB Gastkirchen der 12. Vollversammlung*. (2017). Abgerufen am 28. Juli 2018 von LWB: <https://www.lwfassembly.org/en/assembly/host-churches>
- Maurer, C., & Untch, W. (2005). *Das lustige ABC der Siebenbürger Sachsen*. Passau, Heilbronn, Hermannstadt: Eigenverlag.
- McArthur, M. (1990). *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie*. (G. Weber, Hrsg., & U. Maurer, Übers.) Köln, Wien: Böhlau.
- Meister, U. (1982). *Integration eines Kommunikationsraumes. Chancen und Grenzen einer Regionalzeitung für die Gestaltung eines gemeinsamen Bewußtseins*. Nürnberg: Nürnberger Forschungsvereinigung.
- Migrationsgemeinden*. (kein Datum). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Evangelisch-Lutherische Landeskirche Hannovers: <http://www.kirchliche-dienste.de/arbeitsfelder/migrationsgemeinden/startseite>
- Milata, P. (2015). In medias res- oder: Die Wirtschaftspolitik der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien (1918-1933). In R. Bendel, R. Pech, & N. Spannenberger (Hrsg.), *Kirche und Gruppenbildungsprozesse deutscher Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918-1933* (S. 183-196). Berlin: LIT.
- Mönninghoff, F. (2018). „Irgendwie fuhr ein Krieg auf“. *Die rumänische Revolution 1989 im individuellen und kollektiven Erinnern von Siebenbürger Sachsen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Müller, A. (2000). *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550). Eingeleitet, ediert und kommentierend übersetzt*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Müller, F. (1864). *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechzehnten Jahrhunderts*. Hermannstadt: Theodor Steinhausen.
- Nachrichten aus Schule und Kirche. Teutsch-Denkmal. (9. Februar 1898). *Kirchliche Blätter aus der evangelischen Landeskirche A. B. in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns*, 340.
- Nassehi, A. (Hrsg.). (1997). *Nation, Ethnie, Minderheit. Beiträge zur Aktualität ethnischer Konflikte*. Köln, Wien, Weimar: Böhlau.
- Nassehi, A., & Weber, G. (1990). Identität, Ethnizität und Gesellschaft. Über den Zusammenhang von ethnischer Selbstidentifikation und Gesellschaftsstruktur. In M. McArthur, *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie* (S. 249-338). Köln, Wien: Böhlau.
- Nelde, P. H. (Hrsg.). (1980). *Sprachkontakt und Sprachkonflikt*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- Nemes, B. J. (2015). Das "Mediascher Predigtbuch". Miscelle zu einem Plenar mit Perikopen in deutsch-lateinischer Mischsprache aus Siebenbürgen am Vorabend der Reformation. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 38. (109.) Jg., S. 31-36.
- Netoliczka, O. (1898). *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*. Wien, Hermannstadt.
- Neugeboren, E. (1. April 1911). Die Siebenbürger Sachsen als Volkspersönlichkeit. Teil II. *Die Karpathen. Halbmonatsschrift für Kultur und Leben*, S. 399-405.
- Nordkirche. Über uns*. (2012). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Nordkirche: <https://www.nordkirche.de/ueber-uns/>
- Nowotnick, M. (30. Dezember 2016). *Abschied von der Kultur der Rumäniendeutschen: Herbst über Siebenbürgen*. Abgerufen am 9. Januar 2017 von NZZ Feuilleton: <https://www.nzz.ch/feuilleton/abschied-von-der-kultur-der-rumaeniendeutschen-herbst-ueber-siebenbuergen-ld.137292>
- Nussbächer, G. (1883). Johann Benkner. In D. Drotleff (Hrsg.), *Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen* (Bd. 1, S. 85-90). Cluj-Napoca: Dacia.
- Nussbächer, G. (1883). Lukas Hirscher ("Der Große"). In D. Drotleff (Hrsg.), *Taten und Gestalten. Bilder aus der Vergangenheit der Rumäniendeutschen* (Bd. 1, S. 105-108). Cluj-Napoca: Dacia.
- Ohnweiler, M. (11. September 1991). Eine Öffnung über die Sprache. *Neuer Weg*, 6.
- Orendi, J. (29. Oktober 1910). In der Diaspora. *Kirchliche Blätter aus der ev. Landeskirche A.B. in den siebenbürg. Landesteilen Ungarns. Ev. Wochenschrift für die Glaubensgenossen aller Stände*, S. 553-556.

- Ostermayer, H. (1903). Historien 1520-1570. In *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* (Bd. 4, S. 496-522). Kronstadt-Brassó.
- Pelger, M. (1999). Kirche unter dem Kreuz. Das Kronstädter Gemeindeleben nach dem Zweiten Weltkrieg. In H. Roth (Hrsg.), *Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadtgeschichte* (S. 181-190). München: Universitas.
- Petersen, H.-C. (2016). Migration als Kontinuum deutscher Geschichte im östlichen Europa. In H.-C. Petersen, & M. Weber (Hrsg.), *Migration. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* (Bd. 24, S. 7-23). München: De Gruyter Oldenbourg.
- Philippi, P. (2001). Einführung. In G. D. Teutsch, *Die Gesamtkirchenvisitation der evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870-1888)* (S. IX*-XX*). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Philippi, P. (Oktober 2002). Die Zukunft der der Siebenbürger Sachsen nach zehn Jahren im freien Rumänien. *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, S. 153-183.
- Philippi, P. (29. November 2003). En krünersch vurpradich. *Karpatenrundschau, Jg. XXXVI (XLVII)*(Nr. 48 (2738)), II.
- Philippi, P. (15. Juni 2005). Bewahren und Verändern. Gedanken über die Identität unserer Kirche. *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 1-5.
- Philippi, P. (15. Juni 2006). Beides: Identität und Offenheit. Grußwort des Ehrenvorsitzenden Paul Philippi an die Vertreterversammlung des Demokratischen Forums der Deutschen in Rumänien in Hermannstadt am 9. Juni 2006. *ADZ*, 3.
- Philippi, P. (2006). Kann sich eine Volkskirche wandeln? In P. Philippi, *Kirche und Politik. Siebenbürgische Anamnesen und Diagnosen aus fünf Jahrzehnten. Teil I zwischen 1956 und 1991* (S. 190-214). Hermannstadt: hora.
- Philippi, P. (2006). *Kirche und Politik. Siebenbürgische Anamnesen und Diagnosen aus fünf Jahrzehnten. Teil I zwischen 1956 und 1991*. Hermannstadt: hora.
- Philippi, P. (2006). *Kirche und Politik. Siebenbürgische Anamnesen und Diagnosen aus fünf Jahrzehnten. Teil II zwischen 1992 und 2005*. Hermannstadt: hora.
- Philippi, P. (2006). Von der Volkskirche zur Diasporakirche. Vortrag am 16. Februar 1999 auf dem Sambachshof. In P. Philippi, *Kirche und Politik. Siebenbürgische Anamnesen und Diagnosen aus fünf Jahrzehnten. Teil II zwischen 1992 und 2005* (S. 224-238). Hermannstadt: hora.
- Philippi, P. (2007). „Deutsch“ wird „sächsisch“ – „sächsisch“ wird „deutsch“. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, S. 168-174.
- Philippi, P. (2008). Ein Moldauer 1532 als Bibelübersetzer? In P. Philippi, & S. Archiv (Hrsg.), *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen* (Bd. 39, S. 105-109). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Philippi, P. (2008). 'Ökumenismus vor der Ökumene'. Unbekannte liturgische Manuskripte St. L. Roths. In P. Philippi, & S. Archiv (Hrsg.), *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen* (Bd. 39, S. 278-286). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Philippi, P. (2008). Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen. In P. Philippi, & S. Archiv (Hrsg.), *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen* (Bd. 39, S. 147-151). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Philippi, P. (2010). Markierungen am Wanderwege eines Kirchenvolkes. In P. Philippi, *Weder ERBE noch ZUKUNFT. Fragen rumäniendeutscher Gegenwart im 201. Jahrzehnt* (S. 188-192). Sibiu/Hermannstadt: Honterus.
- Philippi, P. (15. August 2010). Rollende Steine? (Landeskonsistorium, Hrsg.) *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, 1-3.
- Philippi, P. (2010). Zukunft und Perspektiven der deutschen Minderheit in Rumänien. In P. Philippi, *Weder ERBE noch ZUKUNFT. Fragen rumäniendeutscher Gegenwart im 201. Jahrzehnt* (S. 36-50). Sibiu/Hermannstadt: Honterus.
- Philippi, P. (2011). Volkskirche Ja oder Nein? *Zugänge - Jahrbuch des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 39, S. 64-84.
- Philippi, P. (2011). Zur Tradition des deutschen Schulwesens in Siebenbürgen. Referat beim 18. Siebenbürgischen Lehrertag am 18. Oktober 2008 in Kronstadt. *Zett. Zeitschrift des Zentrums für Lehrerfortbildung*, 21, S. 5-9.
- Philippi, P. (15. Juni 2012). Wir schulden unser Profil. ‚... wenn nun das Salz dumm wird, womit soll man’s salzen?‘ Evangelium des Matthäus 5,13. *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 3-8.
- Philippi, P. (2014). Wir schulden unser Profil. Zur Verkündigungssprache in den evangelischen Kirchen Siebenbürgens. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 37. (108.) Jg., S. 220-229.
- Philippi, P. (24. April 2015). Als Minderheit wahrgenommen werden. Wort des DFDR-Ehrenvorsitzenden. *Hermannstädter Zeitung*, 3.

- Philippi, P. (2015). Apostelgeschichte 6, 1-6 als Frage an die Kirche heute. (R. Klein, Hrsg.) *konfluenzen. Jahrbuch der Abteilung Protestantische Theologie an der Lucian Blaga Universität Hermannstadt/Sibiu*, 14-15, S. 191-206.
- Philippi, P. (2017). Von der Piccoloflöte. Wort des Ehrenvorsitzenden Univ.-Prof. Dr. Dres. h.c. Paul Philippi an die Vertreterversammlung des DFDR am 10.12.2016 in Hermannstadt. *ADZ - Deutsches Jahrbuch für Rumänien 2017*, S. 29-31.
- Philippi, U. (Dezember 2015). An der Schnittstelle zwischen Ost und West. Evangelische Kirchenmusik in Siebenbürgen. *Review of Ecumenical Studies Sibiu*, 7,3, S. 441-446.
- Philippi, U. (Dezember 2015). An der Schnittstelle zwischen Ost und West. Evangelische Kirchenmusik in Siebenbürgen. *RES Review of Ecumenical Studies Sibiu*, 7(3), S. 441-446.
- Pinte, A. (15. Juni 2013). Leben in der Diaspora. *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 5-10.
- Pintilescu, C. (Hrsg.). (2017). *In honorem Vasile Ciobanu: Studien über die Rumäniendeutschen im 20. Jahrhundert*. Hermannstadt: Honterus.
- Pitters, H. (2003). *Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Hermannstadt*. Abgerufen am 27. Juni 2018 von Ev-theol: <http://www.ev-theol.ro/geschichte-und-umfeld/geschichte>
- Plathow, M. (Hrsg.). (2007). *Lutherische Kirchen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Plathow, M. (2007). Lutherische Lehre. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 58-70). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Plathow, M. (2007). Vowort. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 5-6). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Platz, H., & Stegmann, B. (1912). *Saksesch Wält e Wirt uch Beld*. Mühlbach: Stegmann.
- Poelchau, L. (1995). Zum Inhalt und zum derzeitigen Zustand der Pfarrarchive der ev. Gemeinden A.B. in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 18, S. 121-142.
- Popa, I. N., & Popa, L. M. (2015). *Vasile Aaron: Patima și Moartea Domnului*. Abgerufen am 2. Februar 2016 von Editura Curs: <http://www.edituracurs.ro/?2,vasile-aaron-patima-%C5%9Fi-moartea-domnului-%C5%9Fi-m%C3%A2ntuitorului-nostru-isuus-hristos>
- Popa-Schneider, C. (2011). Die erste Klassenstunde. Erwartungen der Schüler der 10. B-Klasse. *Zett - Zeitschrift des Zentrums für Lehrerfortbildung*, 21, S. 13.
- Porst, R. (2014). *Fragebogen. Ein Arbeitsbuch* (4., erweiterte Ausg.). Wiesbaden: Springer VS.
- Protze, H. (1998). Zur Sprache der Siebenbürger Sachsen. In R. Florstedt (Hrsg.), *Wortreiche Landschaft. Deutsche Literatur aus Rumänien* (S. 58-60). Leipzig.
- Raicea, O. (2010). Zweisprachigkeit im katholischen Gottesdienst. *konfluenzen. Jahrbuch des Departements für Protestantische Theologie von Hermannstadt/Sibiu*, S. 58-70.
- Redaktion. (Januar 2002). Rundschau. *Kirchliche Blätter. Monatsschrift der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 2.
- Rehner, W. H. (2009). Die Lage der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien zwanzig Jahre nach dem Umbruch. (R. Kremer, Hrsg.) *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen e. V.*, 37, S. 48-62.
- Rein, K. (1980). Diglossie und Bilingualismus bei den Deutschen Rumäniens. In P. H. Nelde (Hrsg.), *Sprachkontakt und Sprachkonflikt* (S. 263-269). Wiesbaden: Franz Steiner.
- Religionszugehörigkeit der Deutschen nach Bundesländern 2011*. (2018). Abgerufen am 28. Juli 2018 von Statista. Das Statistik-Portal: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/201622/umfrage/religionszugehoerigkeit-der-deutschen-nach-bundeslaendern/>
- Rose, M., & Fitschen, K. (2015). Multiple Diasporas. Theologische und kulturwissenschaftliche Perspektiven auf den europäischen Protestantismus. (GEKE, Hrsg.) Jena. Abgerufen am 24. April 2018 von <http://www.theologie.uni-jena.de-/thefakmedia/Fakultaet/Fachgebiete/Systematische+Theologie/Lehrstuhl/DiasporaZielsetzung.pdf>
- Rosenberg, P. (1994). Varietätenkontakt und Varietätenausgleich bei den Rußlanddeutschen: Orientierung für moderne Sprachinselforschung. In N. Behrend, & K. J. Mattheier (Hrsg.), *Sprachinselforschung* (S. 123-164). Frankfurt am Main: Lang.
- Roth, H. (2000). Über die Utopie einer modernen Geschichtsschreibung über Siebenbürgen. Oder: Ein Plädoyer gegen die Erste Person Singular und Plural. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 23(2), S. 265-268.
- Roth, H. (2001). Ethnikum und Konfession als mentalitätsprägende Merkmale. Zur Frage konfessioneller Minderheiten in Siebenbürgen. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 24. (95.) Heft 1, S. 74-83.
- Roth, H. (2006). *Hermannstadt. Kleine Geschichte einer Stadt in Siebenbürgen*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.
- Roth, H. (2009). Selbstbewusstsein im Wandel. Festrede beim 19. Sachsentreffen in BIRTHÄLM am 19. September 2009. *Zugänge - Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 37, S. 83-93.

- Roth, H. (2012). *Kleine Geschichte Siebenbürgens. 4. durchgesehene und aktualisierte Ausgabe*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau.
- Roth, H. (2014). Variation zum Thema 'Die sächsische Geschichte in ihrer siebenbürgischen Verklammerung'. Paul Philippi zum 90. Geburtstag. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 37. (108.) Jahrgang, S. 229-234.
- Roth, S. L. (1842). *Der Sprachkampf in Siebenbürgen. Eine Beleuchtung des Woher und Wohin?* Kronstadt: Johann Gött.
- Roth, S. L. (1933). Die freie Presse im Dienste der evangelischen Schule und Kirche. In S. L. Roth, & O. Folberth (Hrsg.), *Gesammelte Schriften und Briefe* (Bd. 4, S. 344-352). Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Roth, S. L. (1937). Der Stand der Deutschen in Siebenbürgen in nationeller und kirchlicher Beziehung, ein Wort im größten Vertrauen. In S. L. Roth, & O. Folberth (Hrsg.), *Gesammelte Schriften und Briefe* (Bd. 5, S. 167-192). Berlin, Leipzig: De Gruyter & Co.
- Roth, S. L. (1939). *Gesammelte Schriften und Briefe* (Bd. 6). (O. Folberth, Hrsg.) Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Roth, S. L. (1964). An die hohen Vertreter des Einen deutschen Volkes in Frankfurt die siebenbürgisch-deutsche Jugend (1848). In S. L. Roth, & O. Folberth (Hrsg.), *Gesammelte Schriften und Briefe* (Bd. 7, S. 78-80). Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Roth, S. L. (1964). *Gesammelte Schriften und Briefe* (Bd. 7). (O. Folberth, Hrsg.) Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Roth, V. (22. November 1913). Praktische Kunstpflege. *Kirchliche Blätter aus der Evangelischen Landeskirche A.B. in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns*, S. 559-560.
- Rudolf, G. (2007). Sprachkontakt in Siebenbürgen und im Elsass – Zwei regionale europäische Beispiele. Soziolinguistische Beschreibung der Sprachkontaktsituation mit besonderer Berücksichtigung des Sprachgebrauchs in der lutherischen Kirche. (*unveröffentlichte Masterarbeit*). Hermannstadt/Sibiu: Lucian-Blaga-Universität.
- Rudolf, G. (Oktober 2011). Erős vár a mi Istenünk – Ein' feste Burg ist unser Gott. Zwei lutherische Kirchen in Rumänien durch Sprachbarriere getrennt. *Kirchliche Blätter. Monatsschrift der Evangelischen Kirche A.B. in Rumänien*, S. 7.
- Rudolf, G. (2016). Gepredigt wird an einem Sonntag sächsisch, am anderen deutsch - Die Predigtsprache der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen im 19. Jahrhundert. Eine Übersicht aufgrund der Protokolle der Gesamtkirchenvisitation G. D. Teutschs in den Jahren 1870-1888. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 59, S. 97-110.
- Rudolf, G. (2017). Die Predigtsprache unserer Kirche von Honterus bis G. P. Binder. Zur Sprachenwahl in der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen vom 16. zum 19. Jahrhundert. In H. Klein, & H. Pitters (Hrsg.), *Glaubensgeschichte. Siebenbürgische Beiträge zum 500. Reformationsjubiläum* (S. 251-270). Hermannstadt: Honterus.
- Saalmann, G. (2000). Der Stellenwert von Kultur in den großen soziologischen Theorieentwürfen. In S. Fröhlich (Hrsg.), *Kultur. Ein interdisziplinäres Kolloquium zur Begrifflichkeit* (S. 165-177). Halle (Saale): Landesamt für Archäologie.
- Salzer, J. M. (1861). *Zur Geschichte der sächsischen Volksschule in Siebenbürgen*. Hermannstadt: Th. Steinhaußen.
- Scharbau, F.-O. (2007). Die heutige Situation der Lutherischen Kirche in Deutschland. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 92-110). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Scheiner, A. (1921). Johannes Tröstlers Mundart. *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 44, S. 2-33.
- Schenk, A. (2002). Volkskundliche Gemeindeforschung unter Berücksichtigung von Untersuchungen in ethnischen Kontakträumen. In G. Weber, & R. Weber (Hrsg.), *Zugänge zur Gemeinde. Soziologische, historische und sprachwissenschaftliche Beiträge* (S. 125-149). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Schlarb, E. (31. Januar 1997). Bleiben... oder gehen? *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 1-2.
- Schlattner, E. (30. Juni 1991). Wortmeldung. *LKI-Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, S. 1.
- Schmeizel, M. (1722). *Dissertatio epistolica de statu ecclesiae Lutheranorum in Transylvania*. Jena.
- Schöpsdau, W. (1995). *Konfessionsverschiedene Ehe. Ein Handbuch* (3. Ausg.). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Schuller, A. (2007). Von der festen Burg zum wandernden Gottesvolk. Eine gedankliche Skizze. *Jahrbuch 2007. Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender*, 52, S. 72-77.
- Schuller, R. (Juli 1919). Ergebnisse der Pfingsttagung [aller Deutschen Groß-Rumäniens]. *Ostland. Monatsschrift für die Kultur der Ostdeutschen*, S. 70-71.
- Schuller, W. (1999). *Die Mundart der Siebenbürger Sachsen*. Abgerufen am 2. Juni 2018 von <http://www.siebenbuerger-bw.de/buch/sachsen/12.htm#top>

- Schullerus, A. (6. April 1898). Unsere Volkskirche. *Kirchliche Blätter aus der evangelischen Landeskirche A. B. in den siebenbürgischen Landesteilen Ungarns*, S. 403-407.
- Schullerus, A. (16. Februar 1918). Das Hochschulstudium der sächsischen Geistlichkeit in der katholischen Zeit. *Kirchliche Blätter aus der ev. Landeskirche in den siebenbürg. Landesteilen Ungarns*, S. 55-57.
- Schullerus, A. (Juli 1919). Eine Aufgabe deutscher Sprachforschung im Ostland. *Ostland. Monatsschrift für die Kultur der Ostdeutschen*, I. Jg, II. Heft, S. 83-86.
- Schullerus, A. (1923). *Luthers Sprache in Siebenbürgen. Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation* (Bd. 1). Hermannstadt: W. Krafft.
- Schullerus, A. (1924). *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch* (Bde. 1 A-C). (V. f. Landeskunde, Hrsg.) Berlin, Leipzig.
- Schullerus, A. (1928). "Sächsisches" Christentum. In A. Schullerus, & F. Teutsch (Hrsg.), *Unsere Volkskirche* (2. Ausg., S. 67-80). Hermannstadt: Krafft & Drotleff.
- Schullerus, A. (1928). *Luthers Sprache in Siebenbürgen. Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation* (Bd. 2). Hermannstadt: Selbstverlag.
- Schullerus, A. (1928). *Unsere Volkskirche* (2. Ausg.). (F. Teutsch, Hrsg.) Hermannstadt: Krafft & Drotleff.
- Schullerus, G. (Hrsg.). (2010). *Aus Verantwortung für die Kirche. Schriften aus dem Nachlass und Nachdrucke von Bischof Friedrich Müller II*. Hermannstadt, Bonn: Schiller.
- Schullerus, L. (Juli 1992). Zur Frage der Identität der Ev. Kirche A. B. in Rumänien. (G. Czell, Hrsg.) *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen e.V.*, 11/12, S. 26-29.
- Selmani, L. (2017). Sprache und Offenbarung. Zur Rolle des Arabischen im Islam. In A. Lasch, & W.-A. Liebert (Hrsg.), *Handbuch Sprache und Religion* (S. 105-153). Berlin, Boston: Walter de Gruyter.
- Siegmund, H. (1912). Die Erscheinungen und Formen des Volkstodes. Ein Beitrag zur Naturwissenschaft des sächsischen Volkes. (A. Meschendörfer, Hrsg.) *Die Karpathen*, 5, S. 689-701.718-725.
- Sienerth, S. (1998). Die deutsche Literatur Siebenbürgens, des Banats und der Bukowina von ihren Anfängen bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. In R. Florstedt (Hrsg.), *Wortreiche Landschaft. Deutsche Literatur aus Rumänien - Siebenbürgen, Banat, Bukowina. Ein Überblick vom 12. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (S. 26-34). Leipzig.
- Spitzmüller, J. (2017). 'Kultur' und 'das Kulturelle': Zur Reflexivität eines begehrten Begriffs. *Zeitschrift für Angewandte Linguistik 2017*, 67, S. 3-23. doi:<https://doi.org/10.1515/zfal-2017-0016>
- Sterbling, A. (1992). Die Deutschen in Rumänien zwischen Tradition und Modernität. Aspekte sozialer Mobilisierung nach dem Zweiten Weltkrieg. In G. Seewann (Hrsg.), *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990* (S. 265-277). München: Oldenbourg.
- Stölting-Richert, W. (1994). Glaube und Sprache: Die Rolle der Konfession bei sprachsoziologischen Wandlungen in deutschen Sprachinseln. In N. Berend, & K. J. Mattheier (Hrsg.), *Sprachinselforschung* (S. 179-191). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Stricker, G. (2007). Im Übergang: Lutherische Kirchen in Russland. In M. Plathow (Hrsg.), *Lutherische Kirchen* (S. 146-173). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Sutschek, F. (2000). *Das Deutsch-Römische Recht der Siebenbürger Sachsen (Eigen-Landrecht)*. Stuttgart: Eigenverlag.
- Szabó, A.-C. (2001). *Sprachkontaktphänomene im sathmarschwäbischen Dorf Petrifeld*. Abgerufen am 28. Juli 2018 von <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A13227/pdf>
- Szegedi, E. (1993). Konfession und Identität in Siebenbürgen im 17. Jahrhundert. *Zugänge. Forum des Evangelischen Freundeskreises Siebenbürgen*, 13, S. 54-58.
- Szöcs, T. (2009). *Kirchenlied zwischen Pest und Stadtbrand. Das Kronstädter Kantional I.F. 78 aus dem 17. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Teutsch, F. (1888). *Siebenbürgisch-Sächsische Schulordnungen 1543-1778* (Bd. 1). (K. Kehrbach, Hrsg.) Berlin: Hofmann & Comp.
- Teutsch, F. (1909). *Georg Daniel Teutsch. Geschichte seines Lebens*. Hermannstadt: Krafft.
- Teutsch, F. (Juni 1919). Vor neuen Aufgaben! *Ostland. Monatsschrift für die Kultur der Ostdeutschen*, S. 14-16.
- Teutsch, G. D. (1874). *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk* (2. Ausg., Bd. 2). Leipzig: Hirzel.
- Teutsch, G. D. (2001). *Die Gesamtkirchenvisitation der evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1870-1888) Nachdruck der Ausgabe Hermannstadt, 1925*. (H. Roth, Hrsg.) Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Theil, H. (12. Juli 2018). *Die Durlacher in Mühlbach*. Von Mühlbach in Siebenbürgen: <https://coolmann53.wordpress.com/2013/08/10/die-durlacher-in-muehlbach-teil-2/> abgerufen
- Theilemann, C. (11. Oktober 2016). *Gemeinden anderer Sprache und Herkunft in unseren Kirchen?* Abgerufen am 2. Juni 2018 von Evangelischer Kirchenkreis Berlin Nord-Ost: <https://www.kirche-berlin-nordost.de/blog/16450%E2%80%8Bdr-christoph-theilemann---gemeinden-anderer-sprache-und-herkunft-in-unseren-kirchen>

- Thim-Mabrey, C. (2003). Sprachidentität - Identität durch Sprache. Ein Problemaufriss. In N. Janich, & C. Thim-Mabrey (Hrsg.), *Sprachidentität - Identität durch Sprache* (S. 1-19). Tübingen: Narr.
- Transylvania Club Nachrichten*. (Februar 2018). Abgerufen am 1. März 2018 von Transylvania Club Kitchener, ON: <http://transylvaniacub.com/wp-content/uploads/2018/02/Transylvania-Club-2018-02-web.pdf>
- Trausch, J. (1983). Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen 1870. In J. Trausch, F. Schuller, & H. A. Hienz, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Deutschen* (Bd. 2). Köln, Wien: Böhlau.
- Tröster, J. (1666/1981). *Das Alt- und Neu- Teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*. Köln, Wien: Böhlau.
- Ungar, B. (4. Mai 2018). „Gemeinsam sind wir die Besten“. Abschlussveranstaltung zum 500. Gedenkjahr der Reformation. *Hermannstädter Zeitung*, 1&5.
- Ungar, B. (15. Juni 2018). Notiz zum Abschluss des Sächsischkurses. *Hermannstädter Zeitung*, II.
- Veith, W. H. (2005). *Soziolinguistik. Ein Arbeitsbuch. 2. überarb. Auflage*. Tübingen: Narr.
- Volkmer, G. (13. März 2017). Deutsche Minderheiten im Ausland. *APuZ. Aus Politik und Zeitgeschichte. Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung*, S. 38-46.
- Volkmer, G. (2017). Martin sen. und Martin jun. Copony – ökonomische und politische Netzwerke zweier Kronstädter Industrieller und ihrer Nachfolger im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert. In C. Pintinlescu (Hrsg.), *In honorem Vasile Ciobanu. Studien über die Rumäniendeutschen im 20. Jahrhundert* (S. 47-96). Hermannstadt: Honterus.
- Wagner, E. (1971). Nichtdeutsche als Angehörige der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. (H. Philippi, Hrsg.) *Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender 1971, Jahrbuch des Hilfskomitees der Siebenbürger Sachsen*, 16, S. 47-59.
- Wagner, G. (15. September 2010). Der rollende Stein zerschlägt ein Bild. *LKI – Landeskirchliche Information. Amtliches Informationsblatt des Landeskonsistoriums der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien*, 1-2.
- Wagner, T. (7. November 2013). "Nun confirmieren wir Roma-Kinder". Vom Wandel der evangelischen Kirche in Rumänien. Eine Bestandsaufnahme. *ADZ Allgemeine Deutsche Zeitung für Rumänien*, 3.
- Weber, A. (2010). *Rumäniendeutsche? Diskurse zur Gruppenidentität einer Minderheit (1944-1971)*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Weber, G. (1968). *Beharrung und Einfügung*. Köln, Graz: Böhlau.
- Weber, G. (1990). Vorwort. In M. McArthur, *Zum Identitätswandel der Siebenbürger Sachsen. Eine kulturanthropologische Studie* (S. V.-XV.). Köln, Wien: Böhlau.
- Weber, G. (2000). Ethnische Identifikation und Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion. In G. Hirschfelder, D. Schell, & A. Schrutka-Rechtenstamm (Hrsg.), *Kulturen - Sprachen - Übergänge* (S. 619-636). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Weber, G., & Weber, R. (2000). Die Kirche als eine zentrale Institution der Gemeinde. In G. Weber, & R. Weber (Hrsg.), *Zugänge zur Gemeinde. Soziologische, historische und sprachwissenschaftliche Beiträge* (S. 223-249). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Weber, G., & Weber, R. (Hrsg.). (2000). *Zugänge zur Gemeinde. Soziologische, historische und sprachwissenschaftliche Beiträge*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Wiecken, A. (November 2002). Ist Rumänien immer noch Spitze? Gedanken zur Sprachkompetenz der Schüler aus der Sicht des Sprachdiplomprüfers. *Zeitschrift des Fortbildungszentrums für Lehrerinnen und Lehrer in Mediasch*, 4, S. 8-9.
- Wien, U. A. (2014). *Resonanz und Widerspruch. Von der siebenbürgischen Diaspora-Volkskirche zur Diaspora in Rumänien*. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Wien, U. A. (2015). Der Humanist Johannes Honterus. In J. Honterus, *Rudimenta Cosmographica 1542* (S. 11-27). Bonn, Hermannstadt: Schiller.
- Wien, U., & Schwarz, K. (Hrsg.). (2005). *Die Kirchenordnungen der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen (1807-1997)*. Köln: Böhlau.
- Wijnkoop Lüthi, M. v. (2001). Ökumene. Der lange Weg von der erzwungenen Solidarität zum freiwilligen Dialog. (D. W. EKD, Hrsg.) *Rumänien. Reise durch ein Land zwischen den Zeiten*, S. 34-36.
- Willems, J. (2005). *Lutheraner und lutherische Gemeinden in Russland. Eine empirische Studie über Religion im postsowjetischen Kontext*. Erlangen: Martin-Luther-Verlag.
- Wittstock, W. (6. April 2006). Zufrieden stellender Rahmen für den Schutz der Minderheitenrechte. *ADZ*, 3.
- Wolf, S. (13. März 2017). Zur sozialen und politischen Lage der anerkannten nationalen Minderheiten in Deutschland. *APuZ. Aus Politik und Zeitgeschichte. Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung*, S. 16-22.
- Zach, K. (1992). "Wir wohnten auf dem Königsboden...". Identitätsbildung bei den Siebenbürger Sachsen im historischen Wandel. In G. Seewann (Hrsg.), *Minderheitenfragen in Südosteuropa. Beiträge der Internationalen Konferenz: The Minority Question in Historical Perspective 1900-1990* (S. 115-137). München: Oldenbourg.

- Zach, K. (1998). Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in Siebenbürgen. Volkskirchen in Siebenbürgen. In K. Gündisch, & W. Höpken (Hrsg.), *Das Bild des Anderen in Siebenbürgen. Stereotype einer multiethnischen Region* (S. 109-154). Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Zeller, H. (2016). Vorwort - Aufbruch in Grenzen. In M. Backhouse, & H. Zeller (Hrsg.), *Aufbruch in Grenzen. Von der Migrationskirche zur lutherischen Kirche in Brasilien* (S. 7-8). Neuendettelsau, Nürnberg, Erlangen: Erlanger Verlag für Mission und Ökumene; mabase-verlag; Martin-Luther-Verlag.
- Zikeli, D. (Dezember 2011). Die linguistische Ausrichtung der Kirche. Diskussionsgrundlage für die theologische Arbeitsgruppe. (E. S. Bukarest, Hrsg.) *Bukarester Evangelisches Gemeindeblatt*(38), 8-9.
- Zimmer, M. (2013). *Assimilation und religiöse Organisation. Eine religionssoziologische Studie zu Überlebensstrategien ethnischer Kirchen*. Stuttgart: ibidem Verlag.
- Zimmer, M. (2016). Auf dem Weg - Kommt die IECLB ins Straucheln? In M. Backhouse, & H. Zeller (Hrsg.), *Aufbruch in Grenzen. Von der Migrationskirche zur lutherischen Kirche in Brasilien* (S. 183-206). Neuendettelsau, Nürnberg, Erlangen: Erlanger Verlag für Mission und Ökumene, mabase-verlag, Martin-Luther-Verlag.
- Zwickl, S., Deminger, S., Fögen, T., & Scharloth, J. (Hrsg.). (2000). *Einstellungsforschung in der Soziolinguistik und Nachbardisziplinen – Studies in Language Attitudes*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

G.R., 14.10.2018